

HELSINGIN KAUPPAKORKEAKOULU
Laskentatoimen laitos

IAS 39:N MUKAISESTI KÄSITELTYJEN
RAHOITUSINSTRUMENTTIENTEN TILINTARKASTUS

HELSINGIN
KAUPPAKORKEAKOULUN
KIRJASTO

9367

Laskentatoimen tutkielma

Markku Klemettinen

kevätlukukausi 2004

Hyväksytty laskentatoimen laitoksen laitosneuvoston kokouksessa

25. 5. 2004 arvosanalla erinomainen 80p.

Tarkastajat: KTI Veijo Rüstama KTI Pontus Tröberg

IAS 39:N MUKAISESTI KÄSITELTYJEN RAHOITUSINSTRUMENTTIENTEN TILINTARKASTUS

Tutkimuksen tavoitteet

Tutkimuksen tavoitteena oli selvittää, miten tilintarkastajat Suomessa todentavat rahoitusinstrumentteja käsittelevän IAS 39 –standardin ongelmakohtia. Lisäksi arvioitiin suojauslaskennan soveltamisen ja johdannaisten taseeseen merkitsemisen vaikutusta tilintarkastusriskiin sekä tarkasteltiin keskeisimpiä IAS 39:n Suomen nykykäytäntöön tuomia muutoksia.

Lähdeaineisto

Lähdeaineistona käytettiin IAS 39 ja IAS 32 –tilinpäätösstandardeja, IAS 39:n soveltamisohjeistusta, ISA –tilintarkastusstandardeja sekä muuta rahoitusinstrumenttien tilinpäätöskäsittelyyn liittyvää kirjallisuutta ja aiheeseen liittyviä tutkimuksia. Tutkimuksen näyterytyksiksi valittiin kolme suurinta tilintarkastusyhteisöä, koska näin saatiin kartoitettua hyvin niiden yritysten rahoitusinstrumenttien tilintarkastusta, joita IAS 39 ensisijaisesti koskee.

Aineiston käsittely

Tutkimus toteutettiin puolistrukturoituna haastattelututkimuksena, jossa keskityttiin joihinkin lähdeaineiston perusteella keskeisinä pidettyihin IAS 39:n ongelmakohtiin.

Tulokset

- 1) Tilintarkastajat voivat todentaa suojauslaskennan soveltamisessa edellytettävän tehokkuusvaatimuksen täyttymisen numeeristen laskelmien lisäksi mm. sopimusehtojen perusteella, koska korrelaatiovaatimus ei välttämättä täyty silloin, kun suojausinstrumentin ja suojattavan erän suhteelliset arvonmuutokset ovat hyvin pieniä.
- 2) Käypien arvojen todentamisessa on asiantuntija-apua tarvittaessa usein soveltuvinta käyttää tarkastuskohteen henkilöstön hankkiman asiantuntijan tekemää arvonmäärittystä sekä tilintarkastajan henkilöstöön kuuluvaa asiantuntijaa.
- 3) Suojauslaskenta ja johdannaisten merkitseminen taseeseen eivät välttämättä lisää tilintarkastusriskiä, vaan saattavat haastateltujen mielestä jopa pienentää sitä.
- 4) Keskeisimmät IAS 39:n Suomen nykykäytäntöön aiheuttamat muutokset ovat käyvän arvon käytön lisääntyminen sekä lähes kaikkien rahoitusinstrumenttien merkitseminen taseeseen. Lisäksi huomattavina muutoksina voidaan pitää kytettyjen johdannaisten erottamista useissa tapauksissa pääsopimuksesta, rahoitusinstrumenttien taseesta poistamisen vaikeutumista sekä suojauslaskennan soveltamisedellytysten tiukkenemista.

SISÄLLYSLUETTELO

- 1 JOHDANTO.....1
 - 1.1 Taustaa1
 - 1.2 Tutkimusongelma ja –menetelmät2
 - 1.3 Tutkimuksen rakenne.....4
 - 1.4 Tilintarkastuksen tavoitteet.....4
 - 1.5 Tilinpäätös- ja tilintarkastusstandardit6
 - 1.6 Aikaisempi tutkimus8
 - 1.7 Rahoitusinstrumentin määritelmä.....14
- 2 MERKITSEMINEN TILINPÄÄTÖKSEEN16
 - 2.1 IAS 3916
 - 2.1.1 Luokittelu16
 - 2.1.2 Merkitseminen taseeseen19
 - 2.1.3 Poistaminen taseesta20
 - 2.2 ISA20
 - 2.3 Haastattelut.....22
- 3 ARVOSTAMINEN.....32
 - 3.1 IAS 3933
 - 3.1.1 Rahoitusvarat33
 - 3.1.2 Rahoitusvelat34
 - 3.1.3 Johdannaisinstrumentit35
 - 3.2 ISA35
 - 3.3 Haastattelut.....38
- 4 SUOJAUSLASKENTA.....45
 - 4.1 IAS 3945
 - 4.1.1 Suojaustilanteet.....45
 - 4.1.2 Soveltamisedellytykset47
 - 4.2 ISA48
 - 4.3 Haastattelut.....49
- 5 VERTAAMINEN NYKYKÄYTÄNTÖÖN56
 - 5.1 Tilinpäätöksen laadintaperiaatteet 56
 - 5.2 Haastattelut 59
- 6 YHTEENVETO JA JOHTOPÄÄTÖKSET63

1 JOHDANTO

1.1 Taustaa

Kansainvälisten rahoitusmarkkinoiden dynaaminen luonne on johtanut erilaisten rahoitusinstrumenttien laajalle levinneeseen käyttöön vaihdellen perinteisistä käteisinstrumenteista, kuten joukkovelkakirjalainat, erimuotoisiin johdannaissopimuksiin, kuten koronvaihtosopimukset¹. Näiden instrumenttien kirjanpito- ja tilinpäätöskäsittelystä on suomen osakeyhtiölaissa² ja kirjanpitolainsäädännössä³ vähän säännöksiä ja käytännössä käsittely on osoittautunut kirjavaksi⁴. Käytäntö tulee muuttumaan yksityiskohtaisemmaksi, kun EU:n alueella listatuissa yrityksissä otetaan kansainväliset IAS / IFRS -tilinpäätösstandardit käyttöön vuodesta 2005 lähtien⁵.

IFRS –standardit tulevat muuttamaan suomessa eniten juuri rahoitusinstrumenttien tilinpäätöskäsittelyä edellyttämällä mm. lähes kaikkien rahoitusinstrumenttien arvostamisen taseeseen käypään arvoon⁶. Muutos on haasteellinen paitsi tilinpäätöksen laatijoille myös tilintarkastajille, jotka arvioivat onko tilinpäätös laadittu voimassa olevien säännösten, kuten IFRS –standardien mukaisesti.

Tilintarkastuksen haasteellisuutta lisää ensinnäkin se, että tilinpäätöskäytännön muuttuminen yksityiskohtaisemmaksi ei tee siitä välttämättä helppotajuisempaa. Rahoitusinstrumentteja koskevat standardit IAS 32 ja IAS 39 ovatkin aiheuttaneet runsaasti julkista keskustelua ja niiden osalta on olemassa muutospaineita⁷. Lisäksi IFRS asettaa pikemminkin periaatteet kuin säännöt, mikä jättää tilinpäätöksen laatijoille ja tilintarkastajille enemmän tulkinnan varaa⁸. Toiseksi, kan-

¹ IASB 2003(a), IAS 32 – 4.

² OYL 29.9.1978/734 siihen myöhemmin tehtyine muutoksineen.

³ KPL 30.12.1997/1336 ja KPA 30.12.1997/1339 myöhemmin tehtyine muutoksineen.

⁴ Tikka, M. 1999, s. 12.

⁵ European Commission 2002. Euroopan Unionin asetuksella (N:o 1606/2002) säädettiin 7.6.2002, että kaikki yritykset, joiden liikkeeseen laskemia arvopapereita on julkisen kaupankäynnin kohteena säännellyillä markkinoilla jossakin EU:n jäsenmaassa, laativat konsernitilinpäätöksensä IAS/IFRS –standardien mukaisesti vuodesta 2005 alkaen. Myöhemmin asetuksessa N:o 1725/2003 säädettiin kuitenkin, että IAS 32:n ja IAS 39:n osalta suunniteltavat muutokset saattavat olla niin merkittäviä, että kyseisiä standardeja ei toistaiseksi ole syytä hyväksyä.

⁶ Laitinen, K. & Spolander, H. 2002, s. 4. Keväällä 2002 julkaistun PWC:n yleiseurooppalaisen IAS-tutkimuksen mukaan suomalaiset talousjohtajat pitivät Suomen kirjanpitolainsäädännön ja IAS:n merkittävimpänä erona rahoitusinstrumenttien käsittelyä tilinpäätöksessä.

⁷ IASB 2003(b). Muutosehdotukset on esitetty standardiluonnoksissa (Exposure Drafts). IAS 32 –standardin muutosehdotukset koskevat yhdistelmäinstrumenttien vaatimusten selkeyttämistä, yrityksen omiin osakkeisiin liittyvien johdannaisten luokittelua ja käyvistä arvoista annettavan tiedon selkeyttämistä. IAS 39 –standardin muutosehdotukset liittyvät standardin soveltamisalaan, rahoitusvaroihin kuuluvan erän taseesta pois kirjaamiseen, arvostamiseen, rahoitusvarojen arvonalentumiseen ja suojauslaskentaan.

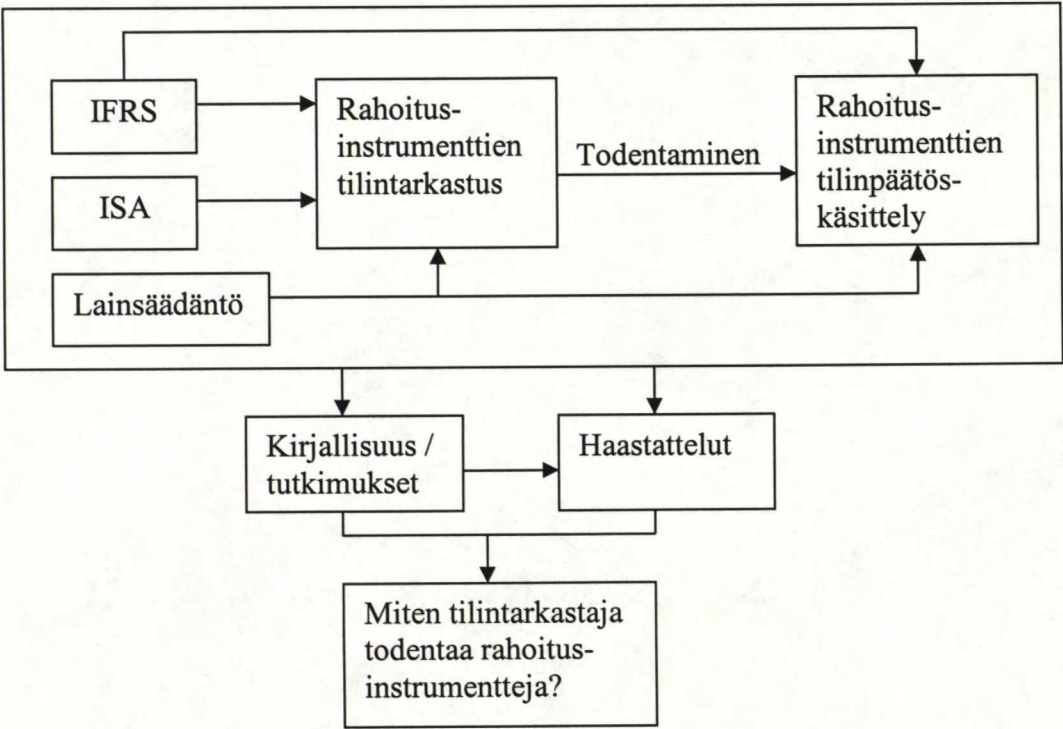
⁸ View 2003, s. 7-8.

sainvälisiä tilinpäätösstandardeja vastaavat tilintarkastusstandardit (ISA) eivät sisällä yksiselitteisiä ohjeita rahoitusinstrumenttien tarkastukseen⁹. Näin ollen olisikin mielenkiintoista selvittää, miten tilintarkastajat käytännössä tulkitsevat IFRS -standardeja hankkiessaan ISA –standardien mukaista evidenssiä johtopäätösten tekemiseksi rahoitusinstrumenttien osalta. Aiheeseen liittyvää tutkimusta on tällä hetkellä olemassa kansainvälisestikin vain vähän.

1.2 Tutkimusongelma ja –menetelmät

Tutkimusongelmaa voidaan hahmottaa kuvion 1 kaltaisen viitekehysten avulla, johon on koottu keskeiset aihealueen osatekijät. Kaikkia osatekijöiden välisiä vaikutussuhteita ei kuitenkaan ole huomioitu kaavion selkeyttämiseksi. Tutkimuksessa ei tarkastella esimerkiksi IFRS:n tulevaan lainsäädäntöön (KPL ja OYL) aiheuttamia muutoksia.

Kuvio 1. Tutkimuksen viitekehys.

⁹ IFAC 2003. Esimerkiksi ISA 545 käsittelee käyvän arvon määrittystä yleisellä tasolla, ei erityisesti rahoitusinstrumenttien osalta.

Tutkimus kohdistuu yleisellä tasolla siihen, miten tilintarkastajat arvioivat tai tulevat arvioimaan Suomessa sitä, onko tilinpäätös laadittu rahoitusinstrumenttien osalta IFRS –standardien mukaisesti. Tarkoituksena ei kuitenkaan ole tehdä kaiken kattavaa esitystä, vaan tarkastella joitakin käytännössä keskeisiä ongelmakohtia. Näin ollen tutkimusongelma voidaan täsmentää seuraavasti:

Miten tilintarkastajat Suomessa arvioivat käytännössä rahoitusinstrumentteja käsittelevien IFRS –standardien ongelmakohtia?

Arvioinnilla tarkoitetaan tässä yhteydessä sitä, miten tilintarkastajat hankkivat tilintarkastusevidenssiä. Suosituksia evidenssin hankkimisesta antavat ISA –standardit, jotka kuitenkin ovat monilta osin vain suuntaa antavia. Tutkimusongelma voidaan jakaa osiin siten, että tarkastellaan erikseen rahoitusinstrumentteja käsittelevien standardien IAS 39 ja IAS 32 osa-alueita:

- 1) Merkitseminen tilinpäätökseen
- 2) Arvostaminen
- 3) Suojauslaskenta

Kunkin osa-alueen osalta on pyritty keskittymään kirjallisuuden ja aikaisemman tutkimuksen perusteella keskeisiksi havaittuihin ongelmakohtiin. Tutkimus on luonteeltaan eksploratiivinen ja se on toteutettu haastattelujen avulla. Haastattelut on tehty puolistrukturoituina eli kysymykset ovat olleet kaikille samat, mutta vastauksia ei ole sidottu vastausvaihtoehtoihin. Tämänkaltaisen laadullinen¹⁰ tutkimusmenetelmä todettiin parhaaksi, koska tutkimusongelmassa haetaan vastausta kysymykseen *miten?* Haastattelukysymysten teknisen luonteen takia haastateltaviksi pyydettiin Big 4 –tilintarkastusyhteisöjen rahoitusinstrumenttien IFRS –asiantuntijoita. Kolmen suurimman yhteisön asiantuntijat suostuivat haastatteluun ja näin ollen saatiin kartoitettua hyvin niiden yritysten rahoitusinstrumenttien tilintarkastusta, joita IAS 39 ensisijaisesti koskee¹¹.

¹⁰ Laadullisen aineiston rikkautena on sen suuri potentiaali monimutkaisten asioiden elävöittämisessä (Miles, M. & Huberman, A. 1994, s. 10) ja siihen myös tässä tutkimuksessa pyritään.

¹¹ Talouselämän tekemän kevään 2003 yhtiökokousten jälkeisen tilaston mukaan Suomen sadasta suurimmasta yrityksestä 95,5 % oli kolmen suurimman tilintarkastusyhteisön asiakkaita (Rantanen, E. 2003, s. 14). Viidestä sadasta suurimmasta yrityksestä 84 %:lla oli tilintarkastajana jokin kolmesta suurimmasta yhteisöstä (Aviisori 4/2003).

Haastattelujen perusteella on analysoitu tilintarkastajien tulkintoja vertaamalla niitä kansainvälisiin tilinpäätös- ja tilintarkastusstandardeihin sekä aikaisempaan tutkimukseen ja kirjallisuuteen. Näin on pyritty selkiyttämään edes hieman joitakin lähinnä IAS 39 –standardiin liittyviä tulkinnanvaraisuuksia ja todentamisiongelmia tilintarkastajan kannalta.

1.3 Tutkimuksen rakenne

Johdantona aiheeseen käsitellään tilintarkastuksen yleisiä tavoitteita sekä tarkastellaan tilinpäätös- ja tilintarkastusstandardeja, joita käytetään normeina tilintekovelvollisen toiminnan arvioimisessa. Tämän jälkeen esitetään katsaus aiheeseen liittyvään aikaisempaan tutkimukseen. Johdannon lopuksi määritellään rahoitusinstrumentin käsite.

Tämän jälkeen varsinaisessa tutkimusosiossa keskitytään niihin kolmeen osa-alueeseen, joihin tutkimusongelma jaettiin eli tilinpäätökseen merkitsemiseen, arvostamiseen ja suojauslaskentaan. Kunkin osa-alueen osalta selvitetään rahoitusinstrumenttien IAS 39:n mukaista käsittelyä ja siihen liittyviä tilintarkastuksen ongelmakohtia sekä ISA –standardeihin ja asiantuntijoiden haastatteluihin perustuvia ratkaisuehdotuksia ja tulkintoja. Haastattelukysymykset (LIITE 1) on tehty em. osa-alueita käsittelevien kappaleiden 2-4 sekä aikaisemman tutkimuksen perusteella. Haastattelujen lopuksi kaikkien haastateltujen kanssa keskusteltiin IAS 39:n aiheuttamista tilintarkastajan kannalta keskeisistä muutoksista nykykäytäntöön verrattuna. Näitä näkemyksiä on käsitelty viidennessä luvussa, jossa on lisäksi esitetty voimassa olevaan IAS 39 –standardiin tehtyjä muutosehdotuksia.

1.4 Tilintarkastuksen tavoitteet

Tilintarkastuksen tavoitteena on, että tilintarkastaja voi antaa lausunnon siitä, onko tilinpäätös kaikilta olennaisilta osin laadittu voimassaolevien säännösten ja määräysten mukaisesti¹². KHT-yhdistyksen suosituksissa tätä tavoitetta on vielä täsmennetty siten, että tilintarkastaja voi antaa em. lausunnon oikeista ja riittävästä tiedoista kirjanpitolaissa tarkoitetulla tavalla¹³.

¹² ISA 200.2

¹³ KHT-yhdistys 2003, s. 47.

Yleisen tavoitteen lisäksi voidaan asettaa tavoitteita eri toiminnoille, vaikka tilintarkastaja antaa-kin lausunnon tilinpäätöksestä kokonaisuutena¹⁴. Kaikkien toimintojen tarkastamisessa tavoitteena on sisäisen tarkkailun järjestelmien tarkoituksenmukaisuudesta ja toimivuudesta varmistuminen¹⁵. ISA –standardeissa ei kuitenkaan suoranaisesti aseteta rahoitusinstrumenttien tarkastuksen tavoitteita. Sen sijaan amerikkalaiset SAS –standardit ovat yksityiskohtaisempia myös tältä osin.

Koska tilintarkastus on periaatteessa informaation vertaamista tiettyihin kriteereihin, voidaan myös tilintarkastuksen tavoitteet muodostaa näiden kriteerien perusteella. SAS 31 jakaa kriteerit viiteen yleiseen luokkaan¹⁶. Samat kriteerit on mainittu myös ISA –standardeissa ja KHT –yhdistys käyttää niistä nimitystä ”tilinpäätöskannanotot”. Tilinpäätöskannanotot ovat johdon antamia tai muita tilinpäätöksessä esitettyjä tietoja, joiden osalta tilintarkastaja hankkii tilintarkastusevidenssiä¹⁷. Suosituksia evidenssin hankkimiseksi rahoitusinstrumentteja koskevista tilinpäätöskannanotoista annetaan mm. SAS 92 –standardissa ja ISA –standardeihin liittyvässä IAPS 1012 –soveltamisohjeessa.

Taulukossa 1 on muodostettu SAS 31:n tilinpäätöskannanottoja vastaavat IAS 32:n ja IAS 39:n mukaisesti käsiteltyjen rahoitusinstrumenttien tilintarkastuksen yleiset tavoitteet. Tässä tutkimuksessa kannanotot on luokiteltu kolmeen ryhmään, joista arvostaminen on sama kuin SAS 31:n määrittelemissä kriteereissä. Muita kannanottoja käsitellään yhteisesti tilinpäätökseen merkitsemisenä. Lisäksi tarkastellaan erikseen rahoitusinstrumenttien osalta tärkeää suojauslaskentaa, joka tuo poikkeuksen normaaleihin kirjaussääntöihin.

¹⁴ Taylor, D. & Glezen, W. 1991, s.199-201.

¹⁵ Riistama, V. 1999, s. 91.

¹⁶ Arens, A & Loebbecke, J. 2000, s. 155.

¹⁷ KHT –yhdistys 2003, s. 155. ISA 500.13-14.

Taulukko 1. Tilinpäätöskannanotot sekä IAS 32:n ja IAS 39:n mukaisesti käsiteltyjen rahoitus-instrumenttien tarkastuksen yleiset tavoitteet.

TILINPÄÄTÖSKANNANOTTO	TAVOITE
Olemassaolo tai tapahtuminen (Existence or Occurrence)	Tilinpäätökseen merkityt rahoitusinstrumentit ovat olemassa tilinpäätöspäivänä ja tilikauden aikaiset tapahtumat ovat todennettuja.
Täydellisyys (Completeness)	Kaikki rahoitusinstrumentit ja niihin liittyvät tilikauden aikaiset tapahtumat on merkitty tilinpäätökseen.
Arvostaminen ja kohdistaminen (Valuation and allocation)	Rahoitusinstrumentit on arvostettu ja kohdistettu IAS 39:n mukaisesti.
Oikeudet ja vastuut (Rights and Obligations)	Tilinpäätökseen merkityt rahoitusinstrumentit kuuluvat yritykselle.
Tilinpäätöksessä esittäminen (Presentation and Disclosure)	Rahoitusinstrumentit on esitetty ja luokiteltu tilinpäätöksessä IAS 32:n ja IAS 39:n mukaisesti.

1.5 Tilinpäätös- ja tilintarkastusstandardit

Tilinpäätösten kansainvälisen vertailtavuuden ja avoimuuden saavuttamiseksi tarvitaan yhtenäiset kansainväliset tilinpäätösperiaatteet ja –standardit¹⁸. Kansainvälisesti merkittävimmät laskentastandardisäättäjät ovat amerikkalainen Financial Accounting Standards Board (FASB) ja International Accounting Standards Board (IASB – aikaisemmin International Accounting Standards Committee, IASC)¹⁹.

IASB:n tehtävänä on asettaa IFRS –tilinpäätösstandardeja (International Financial Reporting Standards) ja niihin liittyviä IFRIC –tulkintoja (International Financial Reporting Interpretations Committee). Kaikki nykyiset IASC:n antamat IAS –standardit ja IFRIC –tulkintoja edeltäneet SIC –tulkinnat (Standing Interpretations Committee) pysyvät kuitenkin edelleen voimassa siihen

¹⁸ Troberg, P. 2003, s. 11.
¹⁹ Troberg, P. 2003, s. 20-21.

asti kunnes ne mahdollisesti kumotaan²⁰. Amerikkalaista laskentastandardikokoelmaa kutsutaan puolestaan nimellä U.S. GAAP ja IAS –standardeja vastaavia yksittäisiä standardeja nimellä SFAS (Statement of Financial Accounting Standards)²¹.

Rahoitusinstrumentteja käsitellään pääasiassa standardeissa IAS 32 ja IAS 39 sekä useissa U.S. GAAP –standardeissa, kuten SFAS 133 –standardissa. IAS 39 on pitkälti U.S. GAAP –standardien kaltainen²². IAS 32:n osalta erona on mm. se, että U.S. GAAP ei edellytä yhdistelmäinstrumenttien oman ja vieraan pääoman luonteisten osuuksien luokittelua erikseen. Lisäksi U.S. GAAP:n mukaan rahoitusinstrumentin oikeudellinen muoto määrää sen luokittelun taseessa²³, eikä niinkään tosiasiallinen luonne, kuten IAS 32:n perusteella²⁴.

IAS 32 ja IAS 39 –standardeihin liittyy yhteensä neljä SIC –tulkintaa. IAS 1.11:n perusteella tilinpäätös on IAS:n mukainen vain, jos se täyttää kaikki IAS:n ja SIC –tulkintojen vaatimukset. IAS 39 –standardista on myös annettu laaja soveltamisohjeistus, jolla ei kuitenkaan ole sellaiseen standardin tai tulkinnan asemaa²⁵.

Laadukkaat laskentastandardit eivät sinänsä riitä takaamaan tilinpäätösraportoinnin uskottavuutta, vaan siihen tarvitaan myös tilintarkastusta, jonka on toteuduttava puolueettomasti ja laadukkaasti. Näin ollen kansainvälisten tilinpäätösstandardien lisäksi tarvitaan myös kansainvälisiä tilintarkastusstandardeja, jotta tilintarkastus toteutuisi samalla laadukkaalla tavalla kaikkialla²⁶. Kansainvälisiä tilintarkastusstandardeja laatii International Federation of Accountants (IFAC).

IFAC on laskentatoimen ammattihenkilöiden, ensisijaisesti tilintarkastajien kansainvälinen kattojärjestö. IFAC:n tärkeimpiä tehtäviä ovat tilintarkastajien eettisten sääntöjen ja tilintarkastusstandardien (International Standards on Auditing, ISA) laatiminen²⁷. Standardien laatimisesta käytännössä vastaa IFAC:iin kuuluva IAASB (International Auditing and Assurance Standards

²⁰ IASB 2003, s. 1.

²¹ Troberg, P. 2003, s. 11 ja 20.

²² Buchholz, R. 2002, s. 154.

²³ Nobes, C. & Parker, R. 2002, s. 189.

²⁴ IAS 32.19

²⁵ IASB 2003: 39 IGC, s.2. Soveltamisohjeistuksen on laatinut yleisen kommentoinnin perusteella IASB:n nimittämä Implementation Guidance Committee (IGC).

²⁶ Troberg, P. 2003, s. 174.

²⁷ Horsmanheimo, P. & Steiner, M-L. 2002, s. 71.

Board), joka korvasi huhtikuussa 2002 edeltäjänsä IAPC:n (International Auditing Practices Committee)²⁸.

IFAC:lla itsellään ei ole määräämisvaltaa suhteessa yksittäisiin tilintarkastajiin, mutta IFAC:n kansalliset jäsenyhdistykset voivat kuitenkin edellyttää ISA-standardien noudattamista omilta jäseniltään²⁹. Suomessa KHT-yhdistys onkin vastannut IFAC:n jäsenyhdistyksenä ISA -standardien käyttöönotosta. KHT-yhdistyksen julkaisema ”Tilintarkastusalan suositukset” sisältää lähes kaikki IFAC:n standardeihin perustuvat suositukset³⁰.

IAASB julkaisee ISA -standardien lisäksi niihin liittyviä IAPS –soveltamisohjeita (International Auditing Practices Statements). IAPS:n tarkoituksena on antaa ohjeita ISA –standardien soveltamiseen eivätkä ne ole samalla tavalla tilintarkastajia velvoittavia kuin ISA –standardit³¹. IAPS –ohjeita voisikin verrata niiden aseman perusteella IAS 39 –standardiin liittyvään soveltamisohjeistukseen.

Yhdysvalloissa U.S. GAAP –periaatteiden pohjalta on julkaistu yksityiskohtaiset tilintarkastuksen suorittamista koskevat GAAS –säännöt (Generally Accepted Auditing Standards)³². GAAS –standardeista rahoitusinstrumenttien tarkastukseen liittyy mm. SAS 92 –standardi (Statement on Auditing Standards)³³. GAAS –standardeja ei ole kuitenkaan mahdollista tarkastella yksityiskohdaisesti tämän tutkimuksen laajuuden puitteissa.

1.6 Aikaisempi tutkimus

Rahoitusinstrumenttien tilintarkastukseen kohdistuva tieteellinen tutkimus on ollut vähäistä. Näin ollen tässä tutkimuksessa aihetta tarkastellaan lähinnä tilinpäätösstandardien ja tilintarkastusstandardien avulla. Aihetta on pyritty kuitenkin analysoimaan myös muutaman sitä eri näkökulmista sivuavan tutkimuksen kautta.

²⁸ IFAC 2003, s. 3.

²⁹ Klaassen, J. & Buisman, J. 1995, s. 451.

³⁰ Horsmanheimo, P. & Steiner, M-L. 2002, s. 73.

³¹ IFAC 2003, s. 737.

³² Koskinen, H.E. 1999, s. 48.

³³ SAS No. 92 – Auditing Derivative Instruments, Hedging Activities, and Investments in Securities.

Aikaisemmasta tutkimuksesta ehkä oleellisin tähän tutkimukseen liittyy **Gniewosz, Fargherin ja Simnettin**³⁴ tutkimus, jossa selvitetään, miten tilintarkastajat arvioivat suojauslaskennan soveltamista ja erityisesti suojauksen tehokkuutta. Tutkimuksessa haettiin vastausta seuraaviin kysymyksiin:

- 1) Minkä kriteerien tulee tilintarkastajien mielestä täyttyä, jotta suojauslaskentaa voidaan soveltaa?
- 2) Kuinka tilintarkastajat arvioivat suojauksen tehokkuutta?
- 3) Mikä on tilintarkastajien mielestä hyväksyttävä tehokkuuden taso?

Tutkimusaineisto kerättiin kysymyslomakkeen avulla Australiassa silloisilta Big 6 – tilintarkastus-yhteisöiltä vuonna 1997. Kysymyslomake oli luonteeltaan suhteellisen avoin, koska tehokkuuden arvioinnista todettiin olevan vähän aikaisempaa tietoa. Osaan kysymyksistä pyydettiin kuitenkin vastaamaan seitsemänportaisen asteikon mukaan (1-7).

Tutkimusongelmaan 1) *minkä kriteerien tulee täyttyä suojauslaskentaa sovellettaessa* pyydettiin vastaamaan seitsemänportaisella asteikolla välillä täysin eri mieltä – täysin samaa mieltä. Kriteerit valittiin laskentatoimen kirjallisuuden perusteella tärkeinä pidetyistä seikoista ja tämän lisäksi vastaajilla oli mahdollisuus ehdottaa omaa kriteeriä. Tärkeinä pidetyt kriteerit vaihtelivat Big 6 – yhteisöjen välillä. Kaikki olivat kuitenkin sitä mieltä, että suojauksen tulee olla tehokas (ka. 6,5). Toisena tärkeänä kriteerinä pidettiin sitä, että suojauksen kohde on identifioitu (ka. 6,2). Lisäksi melko tärkeinä pidettiin sitä, että suojauksen oletetaan olevan jatkossakin tehokas (4,8) ja yrityksen johto on laatinut asianmukaisen kuvauksen suojaussuhteesta (4,7). Sen sijaan suojausinstrumentin ja suojattavan kohteen välistä käänteistä korrelaatiota ei pidetty kovin tärkeänä (3,0) kuin ei myöskään suojausinstrumentin kykyä kumota riskiä (2,7) eikä käänteisen korrelaation oletettavaa jatkumista (2,5).

Kysymyksiin 2) *kuinka suojauksen tehokkuutta arvioidaan* ja 3) *mikä on hyväksyttävä tehokkuuden taso* saatiin ristiriitaisia vastauksia. Yleisesti kirjallisuudessa käänteistä korrelaatioita suojausinstrumentin ja suojattavan kohteen välillä on pidetty tärkeänä suojauksen tehokkuuden kriteerinä³⁵. Kolmen Big 6 –yhteisön mielestä se ei kuitenkaan ollut lainkaan tärkeää. Niiltä yhteisöiltä, jotka pitivät korrelaatiota tärkeänä, kysyttiin hyväksyttävää tehokkuuden tasoa. Tältä

³⁴ Gniewosz, G., Fargher, N. & Simnett, R. 2001, s. 3-19. Ks. myös LIITE 1, haastattelukysymys 12.

³⁵ Ks. esim. Adams, J. & Montesi, C. 1995, s. 37.

osin vastaukset olivat samansuuntaisia. Yhteisön A mielestä sopiva korrelaationsuhde oli 85 %:n ja 115 %:n välillä³⁶. Yhteisöjen D ja F kohdalla vaihteluvälit olivat 80 % – 110 % ja 80 % – 120 %.

Jokainen kysymyslomake sisälsi lisäksi kaksi liitettä, joilla pyrittiin saamaan syvällisempää tietoa tilintarkastajien suorittamasta suojausinstrumenttien arvioinnista. Liitteissä pyydettiin valitsemaan kaksi anonymiä suojauslaskentaa käyttävää tilintarkastusasiakasta ja vastaamaan niitä koskeviin kysymyksiin. Vain neljä kuudesta yhteisöstä vastasi näihin kysymyksiin, joten case -tapauksia saatiin yhteensä kahdeksan. Vastaajia pyydettiin lisäksi arvioimaan, kuinka tyypillisiä heidän valitsemat asiakkaat olivat. Valittuja asiakkaita pidettiin hyvin tyypillisinä, mutta käytännössä tyypillisyydestä ei voitu olla varmoja pienen otoskoon takia.

Näiden syventävien kysymysten perusteella tilintarkastajat luottivat suojauksen tehokkuuden arvioinnissa asiakkaiden tekemien laskelmien tarkistukseen sekä kvalitatiiviseen analysointiin. Kaikkein tavallisin toimenpide oli yleinen kvalitatiivinen arviointi aikaisemman kokemuksen perusteella. Tähän luotettiin kuudessa tapauksessa kahdeksasta tilintarkastuksesta (75 %). Lisäksi neljässä tilintarkastuksessa (50 %) arvioitiin asiakkaiden tekemiä laskelmia. Kaikissa tapauksissa käytettiin joko kvalitatiivista analysointia tai asiakkaiden laskelmien arviointia, osassa molempia. Omia laskelmia tilintarkastajat tekivät kolmessa tapauksessa (37,5 %) eikä yksikään yhteisö käyttänyt tarkastuksissa ulkopuolista asiantuntija-apua.

Mielenkiintoista tutkimuksessa oli varsinkin se, että suojauslaskennan tehokkuuden arvioinnissa tilintarkastajien mielipiteet käänteisen korrelaation merkityksestä erosivat huomattavasti toisistaan. Ne yhteisöt, joissa käänteistä korrelaatiota pidettiin tärkeänä, arvioivat vaadittavan korrelaatiotason samansuuntaiseksi FASB:n ja IASB:n suositusten kanssa. Täytyy kuitenkin huomata, että vaikka artikkeli on hyväksytty vuonna 2000 ja julkaistu vuonna 2001, niin tutkimusaineisto on kerätty jo vuonna 1997. FASB ja IASB julkaisivat suojauksen tehokkuutta koskevat standardit vuonna 1999, joten aineiston keruuhetkellä sääntely on ollut vähäistä (Australiassa). Osa Big 6 -yhteisöistä oli siis jo ennen standardien julkaisemista samansuuntaisella kannalla niiden kanssa ja muiden osalta tilanne saattaisi nyt olla toinen, jos tutkimus uusittaisiin.

³⁶ Tällä tarkoitettiin sitä, että suojauksen katsottiin olevan tehokas, mikäli yritys voi odottaa suojausinstrumentin käyvän arvon tai rahavirtojen muutosten kumoavan suojauskohteen käyvän arvon tai rahavirtojen muutokset suojauksen aikana lähes kokonaan eli toteutuvat tulokset ovat 85 ja 115 prosentin välillä.

Tutkimuksen suurimpana heikkoutena voidaan pitää pientä otoskokoja. Tutkimuksessa oli mukana ainoastaan kuusi tilintarkastusyhteisöä, vaikkakin näiden suhteellinen osuus suojauslaskentaa käyttävien yritysten tilintarkastajina oli suuri. Lisäksi case –tapauksia tutkimuksessa oli mukana vain kahdeksan ja nämä oli luokiteltu ainoastaan toimialan mukaan. Pieni otoskoko yhdessä hyvin erilaisten case –tapauksien kanssa heikentää tutkimuksen yleistettävyyttä.

Tutkimuksessa tutkittiin, kuinka eri tilintarkastajat arvioivat eri case –tapauksia. Näin voidaan selvittää sitä, miten arviointi riippuu case –tapauksesta. Arviointi saattaa riippua kuitenkin myös tilintarkastajasta. Tämän selvittämiseksi usean tilintarkastajan olisi pitänyt tarkastaa samoja case –tapauksia. Tällöin ainoa mahdollisuus olisi saattanut olla kokeellisen tilanteen järjestäminen eli aidoilla case –tapauksilla tämän tutkiminen olisi luultavasti ollut hankalaa.

Suomalaisesta näkökulmasta mielenkiintoista tutkimuksessa oli globaalien tilintarkastusyhteisöjen käyttö aineiston keruussa, jolloin tutkimuksella voidaan olettaa olevan ainakin teoriassa jonkinlaista yleistettävyyttä myös Suomessa. Australian tapaan suojauksen tehokkuutta koskeva sääntely oli vuonna 1997 Suomessa vähäistä. Silloin suojaamistarkoituksesta kerrottiin lähinnä hallituksen esityksessä 111/1992 16 §:ssä hyvin laveasti. Tarkempi RATAn määrittely annettiin vasta vuonna 1998 (20/420/98), jolloin mainittiin myös karkeasti arvioiden 80 % - 120 %:n korrelaatiovaatimuksesta. Nykyisin voimassa oleva IAS 39 -standardi antaa vielä yksityiskohtaisemman määrittelyn, mutta siinäkään ei määrätä yhtä tiettyä menetelmää suojauksen tehokkuuden arviointiin.

Tutkimuksen mukaan tilintarkastajat arvioivat suojauksen tehokkuutta erilaisilla kvalitatiivisilla kriteereillä sekä tarkastamalla asiakkaiden tekemiä laskelmia. Tätä voisi pitää lähtökohtana myös Suomessa, koska kansainväliset tilintarkastusyhteisöt toimivat myös täällä. Kvantitatiivisen tarkastuksen merkityksen voisi kuitenkin olettaa olevan tällä hetkellä suurempi, koska uudet standardit antavat sen arvioimiseksi tarkempia kriteereitä. Uusien standardien ansiosta tilintarkastajien käyttämät arviointikriteerit saattavat siis olla tällä hetkellä kaiken kaikkiaan yhtenäisempiä kuin Gniewoszin (ym.) tutkimuksen perusteella.

Dietrich, Harris ja Muller³⁷ tutkivat puolestaan sitä, miten sijoitusomaisuuden arvioidun käyvän arvon luotettavuus riippuu arvioijasta ja tilintarkastajasta. Tutkimuksessa jaettiin arvioijat

³⁷ Dietrich, R., Harris, M. & Muller, K. 2001, s. 125-158. Ks. haastattelukysymys 9.

yrittäjien sisäisiin ja ulkopuolisiin sekä tilintarkastajat Big 6 –yhteisöihin ja muihin. Arviointivirhettä testattiin sijoitusomaisuuden myyntihinnan ja vuoden alun arvioidun käyvän arvon erotuksen avulla. Otos koostui yhteensä 242 havainnosta vuosilta 1988 – 1996. Tutkimuksen mukaan ulkopuolisten tekemät ja Big 6 –yhteisöjen tarkastamat arviot olivat harhattomimpia (pienin keskivirhe) ja täsmällisimpiä (pienin varianssi) ja vastaavasti yrityksen sisäiset ja muiden tarkastamat arviot osoittautuivat epäluotettavimmiksi. Myös silloin, kun vain Big 6 –yhteisöt olivat tilintarkastajana, olivat ulkopuoliset arviot tilastollisesti merkitsevästi täsmällisempiä kuin sisäiset arviot³⁸.

Tutkimuksen perusteella näyttäisi siis siltä, että tilintarkastaja voisi luottaa enemmän yrityksen ulkopuolisiin arvioihin käyvästä arvosta. Tämä tuntuisi luonnolliselta, koska ulkopuolinen arvio on puolueeton. Toisaalta Barth ja Clinch³⁹ toteavat, että vaikka yritysjohtolla olisi henkilökohtaisia intressejä, niin sillä voi olla myös sellaista tietoa arvioinnin kohteesta, jota ulkopuolisella arvioijalla ei ole. Näin ollen puolueettomuuden tuoma hyöty saatettaisiin menettää tietyn arvonnäilytykseen vaikuttavan tiedon puutteeseen.

Dietrichin (ym.) tutkimuksessa ei erotella tapauksia enää sen perusteella, onko *tilintarkastusyhteisö* käyttänyt ulkopuolista tai sisäistä arvioijaa apuna tilintarkastuksessa. Tarkastaessaan yrityksen sisäistä tai ulkopuolisen tekemää arviota tilintarkastaja voi joko luottaa omaan arvioonsa tai käyttää apuna tilintarkastusyhteisön omaa asiantuntijaa tai ulkopuolista asiantuntijaa. Jos tilintarkastajan käyttämä asiantuntija on tarkastuskohteen hankkima tai tarkastuskohteen henkilöstöön kuuluva, niin tällöin kyseessä on periaatteessa sama tilanne kuin Dietrichin (ym.) tutkimuksessa.

Rahoitusinstrumenttien tilintarkastuksessa asiantuntijan käyttö apuna on luultavasti tarpeellista etenkin johdannaisten osalta. Johdannaisinstrumenttien tilintarkastusta käsittelevän IAPS 1012 –soveltamisohjeen kappaleessa 83 todetaan, että joissakin tilanteissa tilintarkastajan on päätettävä, onko tarpeellista hankkia arviota käyvästä arvosta diilereiltä tai muilta kolmansilta osapuolilta. Myös ISA 545.29:ssa suositetaan tilintarkastajaa harkitsemaan asiantuntijan käyttöä, mikäli omat taidot eivät mahdollisesti ole riittävät arvonnäilytyksessä ja kyseinen tilinpäätöserä on olennainen. Mikäli asiantuntijan apua päätetään käyttää, on tilintarkastajan arvioitava ISA 620.8:n perusteella asiantuntijan pätevyys ja puolueettomuus.

³⁸ Merkitsevyystaso 5 %.

³⁹ Barth, M. & Clinch, G. 1998, s. 201.

Juettner-Naurothin⁴⁰ tutkimuksessa osoitetaan teoreettisesti, että johdannaisinstrumentin käypä arvo ei välttämättä ole yrityksen kannalta relevantti, mikäli markkinat eivät ole aktiiviset. Jos käytetään ei-aktiivisilla markkinoilla arvonmääritysmallia, jossa oletetaan markkinoiden olevan aktiiviset, niin tällöin johdannaisinstrumentin käypä arvo heijastaa fiktiivistä markkinatilannetta. Lisäksi Juettner-Nauroth toteaa, että yrityksellä on mahdollisuus muokata sille sopiva käypä arvo valitsemalla yrityksen kannalta sopivaa informaatiota perustana olevaan arvonmääritysmalliin.

IAS 39.100:n mukaan julkaistuja hintanoteerauksia saatetaan joutua oikaisemaan silloin, kun markkinoilla on vain vähän toimintaa. Tämän tarkemmin ei kuitenkaan mainita, miten markkinoiden aktiivisuus tulisi huomioida arvonmääritysmenetelmässä. IAPS 1012.84:n perusteella tilintarkastaja voi testata käypään arvoon liittyviä kannanottoja muun muassa arvioimalla arvonmääritysmallin kohtuullisuutta ja tarkoituksenmukaisuutta. Yksittäisten muuttujien ja oletusten arviointi voi kuitenkin edellyttää tilintarkastajalta huomattavaa erityisosaamista ja tällöin palataan jälleen kysymykseen asiantuntija-avun tarpeellisuudesta käypien arvojen tilintarkastuksessa.

Sapran⁴¹ tutkimuksen mukaan SFAS 133:n (ja IAS 39:n) vaatimus johdannaisinstrumenttien merkitsemisestä tilinpäätökseen saattaa kannustaa yrityksiä spekuloidaan johdannaisilla, vaikka lainsäätäjät yleensä päinvastoin olettavat, että informaation avoimuuden lisääntyminen vähentäisi varomattomuutta riskienhallinnassa⁴². Lisäksi yrityksellä on yleisesti ottaen aihetta soveltaa suojauslaskentaa, jos halutaan vähentää tuloksen volatilitteettia⁴³. Mikäli siis vaaditaan johdannaisten tulosvaikutteista merkitsemistä tilinpäätökseen, saattaa yrityksellä olla aihetta sekä soveltaa johdannaisiin suojauslaskentaa että spekuloida niillä. Tilintarkastusriski⁴⁴ voi tällöin lisääntyä yrityksen pyrkiessä samanaikaisesti soveltamaan suojauslaskentaa ja spekuloidaan johdannaisil-

⁴⁰ Juettner-Nauroth, B. 2003, s. 1-24. Ks. haastattelukysymys 10.

⁴¹ Sapra, H. 2002, s. 933-964. Ks. haastattelukysymys 14.

⁴² Sapran (em.) näkemys perustuu siihen, että merkittäessä johdannaisinstrumentit tilinpäätökseen yhtiöllä on aihetta solmia sellaisia johdannaissopimuksia, jotka vaikuttavat positiivisesti yhtiön markkina-arvoon. Tällöin suojaustoiminta ei välttämättä ole optimaalisen riskienhallintastrategian mukaista. On kuitenkin huomattava, ettei Sapran tutkimuksessa tehdä eroa sen välillä, esitetäänkö johdannaisinstrumentit tulosvaikutteisesti vai muutoin esim. liitetiedoissa.

⁴³ Lammi, E. & Parvikoski, H. 2002, s.14.

⁴⁴ Tilintarkastusriskillä tarkoitetaan sitä, että tilintarkastaja antaa vakiomuotoisen lausunnon silloin, kun tilinpäätökseen sisältyy olennainen virhe tai puute. Tilintarkastusriski koostuu toimintariskistä, kontrolliriskistä ja havaitsemisriskistä (ISA 400.3). Tässä tapauksessa toimintariskisiin voisi vaikuttaa suojauslaskennan monimutkaisuus, IFRS:n aiheuttamat muutokset laskentaperiaatteissa ja johdon luotettavuus. Kontrolliriski kasvaisi puolestaan silloin, mikäli johto olisi järjestänyt kontrolliympäristön niin, ettei se estäisi virheellistä suojauslaskennan soveltamista kaupan-käyntitarkoituksessa pidettäviin johdannaisiin (tämä liittyy myös johdon luotettavuuteen ja siten toimintariskisiin).

la, koska johdannaisten kirjauskäytäntö on IAS 39:n mukaan erilainen kaupankäyntitarkoituksessa ja suojaustarkoituksessa pidettävien johdannaisten välillä ja jaottelu tehdään nimenomaan kirjanpitovelvollisen yrityksen tarkoituksen perusteella. Tähän oletukseen antaa osittain tukea myös tilintarkastusohjeet. IAPS 1012.92:ssa todetaan, että tilintarkastaja saattaa joutua pyytämään johdolta kirjallisesti tiedot johdannaistoiminnan tavoitteista, esimerkiksi käytetäänkö johdannaisia suojaukseen tai spekulatiiviseen toimintaan.

Suomessa johdannaisinstrumentit on merkitty tilinpäätökseen jo aikaisemminkin, IAS 39 vaihtaa niiden paikkaa ainoastaan liitetiedoista taseeseen⁴⁵. Niihin saatetaan tosin kiinnittää tällöin enemmän huomiota, koska kyse on tase-erästä. Toisaalta se, että kaikki johdannaiset löytyvät taseesta, saattaa myös selkeyttää käytäntöä. Näin ollen olisi mielenkiintoista tietää, lisääkö johdannaisten merkitseminen tilinpäätökseen / taseeseen tilintarkastajien mielestä tilintarkastusriskiä tai lisääkö suojauslaskenta tilintarkastusriskiä.

1.7 Rahoitusinstrumentin määritelmä

Rahoitusinstrumentit ovat sopimuksia, jotka synnyttävät toiselle yritykselle rahoitusvaroihin kuuluvan erän ja toiselle yritykselle rahoitusvelan tai oman pääomanehtoisen rahoitusinstrumentin⁴⁶. Rahoitusinstrumentin määritelmä perustuu siis IFRS:n mukaan sopimukseen ja on luonteeltaan symmetrinen.

Rahoitusinstrumenteilla käydään kauppaa markkinoilla, joita voidaan kuvata useilla tavoilla. Kaupankäynnin kohteen perusteella markkinat voidaan jakaa oman ja vieraan pääomanehtoisien rahoitusinstrumenttien markkinoihin (esim. osakkeet vs. joukkovelkakirjalainat) tai käteis- ja johdannaisinstrumenttien markkinoihin (esim. osakkeet ja joukkovelkakirjalainat vs. osakeoptiot ja –termiinit sekä korkofutuurit)⁴⁷.

Rahoitusinstrumentit voidaan jakaa myös ensisijaisiin ja toissijaisiin instrumentteihin. Ensisijaisen rahoitusinstrumenttien avulla yritykseen joko hankintaan rahoitusta, tai niihin sijoitetaan yrityksen ylimääräisiä kassavaroja. Toissijaiset rahoitusinstrumentit ovat johdannaisia, joiden

⁴⁵ KILA:n 29.10.2002 antaman valtiovarainministeriön asetukseen (598/2002) perustuvan yleisohjeen mukaan tilinpäätöksessä esitetään johdannaissopimusten käyvät arvot.

⁴⁶ IAS 32.5 ja 39.8

⁴⁷ Fabozzi, F. & Modigliani, F. 1992, s. 12-13.

arvo on johdettavissa ensisijaisten rahoitus- ja sijoitusinstrumenttien arvon perusteella⁴⁸. Johdannaiset voidaan vielä jakaa erillisiin johdannaisiin ja kytkettyihin johdannaisiin, joista jälkimmäiset ovat osittain ensi- ja osittain toissijaisia instrumentteja. Ensisijaisista rahoitusinstrumenteista käytetään myös nimitystä varsinaiset rahoitusinstrumentit, jolloin jaottelu voidaan tehdä seuraavasti⁴⁹:

1) varsinaiset rahoitusinstrumentit

- rahoitusvarat
- rahoitusvelat
- oman pääomanehtoiset rahoitusinstrumentit (esim. osakkeet)

2) erilliset johdannaiset

- esimerkiksi optiot, termiinit, futuurit ja swapit

3) kytketyt johdannaiset

- esimerkiksi vaihtovelkakirjalaina, joka sisältää varsinaisen velkainstrumentin ja siihen kytketyn option vaihtaa velka osakkeisiin

Tässä tutkimuksessa pääpaino on IAS 39 –standardissa. IAS 39 standardia ei kuitenkaan sovelleta kaikkiin määritelmän mukaan rahoitusinstrumentteihin kuuluviin eriin, kuten esimerkiksi tilinpäätöksen laativan yrityksen liikkeeseen laskemiin oman pääoman ehtoisiin instrumentteihin ja osuuksiin tytär- ja osakkuusyrityksissä⁵⁰. Näin ollen myöskin tässä tutkimuksessa käsitellyt kysymykset eivät koske kaikkia rahoitusinstrumentteihin määritelmän mukaan kuuluvia eriä.

⁴⁸ Rätty, P. & Virkkunen, V. 2002, s. 198.

⁴⁹ Hankonen, R-L, Schön, S & Parvikoski, H. 2002, s. 2-3.

⁵⁰ IAS 39.1

2 MERKITSEMINEN TILINPÄÄTÖKSEEN

Rahoitusinstrumenttien tilinpäätökseen merkitsemistä käsitellään sekä IAS 39 – että IAS 32 – standardissa. Instrumenttien luokittelua käsitellään molemmissa standardeissa ja tilinpäätökseen merkitsemistä muutoin IAS 39 –standardissa. Näin ollen tässä luvussa on viittauksia myös IAS 32 –standardiin, vaikka tutkimuksen pääpaino onkin IAS 39:ssä. IAS 32:n mukaiset tilinpäätöksessä esitettävät tiedot ovat kuitenkin kokonaisuutena tämän tutkimuksen laajuuden ulkopuolella. Seuraavaksi esitetään taustaa lähinnä haastattelukysymyksiin 1-4, jonka jälkeen käydään läpi kysymykset 1-7. Kysymykset 5-7 liittyvät myös tilinpäätökseen merkitsemiseen, mutta niihin ei oteta selkeästi kantaa IFRS:ssä tai ISA:ssa ja näin ollen nämä kysymykset on käsitelty kokonaisuudessaan kysymysosion yhteydessä.

2.1 IAS 39

2.1.1 Luokittelu

Rahoitusvarat

Rahoitusinstrumenttien luokittelu vaikuttaa niiden arvostamiseen (käsitellään tarkemmin luvussa 3) ja siihen, milloin niistä johtuvat voitot ja tappiot kirjataan tulosvaikutteisesti. Rahoitusvarat luokitellaan neljään ryhmään. Nämä ryhmät ovat toisensa poissulkevia. Kun rahoitusvaraerä sisällytetään kirjanpidossa yhteen ryhmään, sitä käsitellään kaikilta osin tätä ryhmää koskevien kirjanpidollisten ohjeiden mukaisesti⁵¹. Rahoitusvarojen ryhmät ovat⁵²:

1. Kaupankäyntitarkoituksessa pidettävät rahoitusvarat tai -velat
2. Eräpäivään asti pidettävät sijoitukset
3. Yrityksen myöntämät lainat ja muut saamiset
4. Myytävissä olevat rahoitusvarat

Kaupankäyntitarkoituksessa pidettävät rahoitusvarat sisältävät kaikki sellaiset omaisuuserät, joiden hankkimisen ensisijainen motiivi on ansaita niiden kaupankäynnillä lisätuloja. Tavan-

⁵¹ Rätty, P. & Virkkunen, V. 2002, s. 200

⁵² IAS 39.10

omaisessa liiketoiminnassa kaupankäynti on todennäköisesti ylimääräisen tulorahoituksen ja kassavarojen lyhytaikaista sijoitustoimintaa. Johdannaiset, joita ei käytetä IAS:n suojauslaskennan mukaiseen suojaamiseen, luokitellaan aina kaupankäyntitarkoituksessa pidettäviin rahoitusvaroihin.

Eräpäivään asti pidettävät sijoitukset ovat rahoitusvaroja, joiden maksusuoritukset ovat kiinteitä tai selkeästi määritettävissä ja jotka erääntyvät määrättynä päivänä. Määritelmä merkitsee sitä, että kyseessä ovat lainainstrumentit (korkoinstrumentit), esimerkiksi joukkovelkakirjalainat. Jotta rahoitusvarat voidaan luokitella eräpäivään asti pidettävien sijoitusten ryhmään, yrityksen tulee osoittaa, että sillä on sekä vakaa aikomus että kyky pitää varat eräpäivään asti⁵³. Yrityksen ei pidä luokitella mitään rahoitusvaroja eräpäivään asti pidettäviksi, jos yritys on tilikaudella tai kahden edellisen tilikauden aikana myynyt tai siirtänyt eräpäivään asti pidettäviä sijoituksia ennen eräpäivää tai käyttänyt oikeuttaan vaatia maksua niistä ennen eräpäivää siten, että näiden erien määrä on ollut vähämerkityksellistä suurempi verrattuna koko eräpäivään asti pidettävään sijoitussalkkuun⁵⁴.

Yrityksen myöntämiin lainoihin ja muihin saamisiin kuuluvat kaikki sellaiset rahoitusvarat, jotka ovat syntyneet, kun yritys on luovuttanut suoraan velalliselle rahaa (rahalaina), tavaroita tai palveluita (myyntisaaminen).

Myytavissä oleviin rahoitusvaroihin kuuluvat ne rahoitusvarat, joita ei voida luokitella kaupankäyntitarkoituksessa pidettäviin rahoitusvaroihin, eräpäivään asti pidettäviin sijoituksiin tai yrityksen myöntämiin lainoihin ja muihin saamisiin⁵⁵. Rahoitusvaraerä luokitellaan kaupankäyntitarkoituksessa pidettäväksi pikemmin kuin myytävissä olevaksi, jos se on osa salkkua, jolla on toistuvasti käyty kauppaa⁵⁶.

Luokittelun mukaisten jaksotussäännösten perusteella kaupankäyntitarkoituksessa pidettävien omaisuuserien käyvän arvon muutos kirjataan tilikaudella tulosvaikutteisesti⁵⁷. Myytävissä olevien omaisuuserien arvonmuutos kirjataan joko tulosvaikutteisesti tai merkitään suoraan omaan

⁵³ IAS 39.79 ja 87. Ks. haastattelukysymys 1(b).

⁵⁴ IAS 39.83. Ks. haastattelukysymys 1(c).

⁵⁵ Rätty, P. & Virkkunen, V. 2002, s.204.

⁵⁶ IAS 39.21. Ks. haastattelukysymys 1(a).

⁵⁷ IAS 39.103

pääomaan⁵⁸. Eräpäivään asti pidettävien sijoitusten sekä yrityksen myöntämien lainojen ja muiden saamisten käyvän arvon muutoksia ei kirjata. Sen sijaan näistä kirjataan tulosvaikutteisesti arvonalentumis- tai luottotappioita sekä niiden palautuksia vertaamalla kirjanpitoarvoa ja kerrytettävissä olevaa rahamäärää⁵⁹.

Rahoitusvelat

IAS 39 suhtautuu selvästi monipuolisemmin rahoitusvaroihin kuuluvien instrumenttien kirjanpidoon vaikutuksiin kuin rahoitusvelkojen kirjaamiseen⁶⁰. Rahoitusvelat luokitellaankin vain kahteen ryhmään: 1) kaupankäyntitarkoituksessa pidettäviin ja 2) muihin velkoihin. Kaupankäyntitarkoituksessa pidettäviin velkoihin luokitellaan johdannaisiin perustuvat velat, joita ei käytetä suojaustarkoituksessa, sekä esimerkiksi osakkeiden lyhyeksi myynti⁶¹. Muita velkoja ei luokitella rahoitusvarojen ryhmiin tai niiden perusteella. Rahoitusveloista, joihin liittyy sopimukseen perustuva velvollisuus luovuttaa käteisvaroja tulevaisuudessa, yleisiä esimerkkejä ovat⁶²:

- ostovelat
- lyhytaikaiset velkakirjoihin perustuvat velat
- otetut lainat
- maksettavat joukkovelkakirjalainat

Oma ja vieras pääoma

Luokittelun vieraan ja oman pääoman välillä määrää rahoitusinstrumentin tosiasiallinen luonne eikä oikeudellinen muoto⁶³. Rahoitusinstrumentti luokitellaan rahoitusvelaksi, jos se aiheuttaa liikkeellelaskijalle sopimukseen perustuvan velvollisuuden luovuttaa toiselle yritykselle käteisvaroja tai muita rahoitusvaroja tai velvollisuuden vaihtaa rahoitusinstrumentteja toisen yrityksen kanssa ehdoilla, jotka mahdollisesti osoittautuvat liikkeellelaskijalle epäedullisiksi⁶⁴.

⁵⁸ IAS 39.104. Yrityksen tulee valita jompikumpi periaate ja soveltaa tätä periaatetta johdonmukaisesti kaikkiin sopivan tilaisuuden tullen myytävissä oleviin rahoitusvaroihin.

⁵⁹ IAS 39.109 ja 114.

⁶⁰ Rätty, P. & Virkkunen, V. 2002, s.206.

⁶¹ Lyhyeksi myynnissä sijoittaja lainaa myymänsä osakkeet. Jos kurssi on laskenut osakkeita palautettaessa, sijoittaja tekee voittoa, ja jos se on noussut tappiota (lyhyeksi myynnistä tarkemmin esim. Hull, J. 2000, s. 53).

⁶² Rätty, P. & Virkkunen, V. 2002, s.205.

⁶³ IAS 32.19. Ks. haastattelukysymys 2.

⁶⁴ IAS 32.20

Esimerkiksi kantaosakkeeseen ei liity liikkeellelaskijan velvollisuutta palauttaa pääomaa eikä maksaa osinkoa, joten kyseessä on (luonnollisesti) oman pääoman ehtoinen instrumentti⁶⁵. Toisaalta yrityksellä voi olla sopimukseen perustuva velvoite, jonka se voi täyttää luovuttamalla joko rahoitusvaroja tai yrityksen oman pääoman ehtoisia arvopapereita. Jos velvoitteen täyttämiseksi tarvittavien oman pääoman ehtoisten arvopapereiden lukumäärä vaihtelee niiden käyvän arvon muutosten mukaan siten, että arvopapereiden käypä arvo yhteensä on aina sama kuin sopimuksesta aiheutuva (muuttumaton) kokonaisvelvoite, on kyseessä rahoitusvelka⁶⁶. Velvoitteen haltijalle ei ole tällaisessa tilanteessa siirtynyt oman pääoman hinnanmuutosriskiä eli velvoite voi mahdollisesti osoittautua liikkeellelaskijalle epäedulliseksi.

2.1.2 Merkitseminen taseeseen

IAS 39.27:n mukaisesti rahoitusvaroihin tai -velkoihin kuuluva erä merkitään taseeseen silloin, kun yrityksestä tulee instrumentin sopimusehtojen osapuoli. IAS 39.30 sallii kuitenkin kirjaamisen joko selvityspäivän tai kaupantekopäivän perusteella. Kaupantekopäivä on se päivä, jolloin yritys sitoutuu ostamaan tai myymään omaisuuserän. Selvityspäivä taas on se päivä, jona omaisuuserä toimitetaan yritykselle tai jona yritys toimittaa omaisuuserän toiselle osapuolelle. Menettelytapa valitaan erikseen kunkin rahoitusvarojen ryhmän osalta. Yrityksen tulee valita menettelytapa ja soveltaa sitä johdonmukaisesti ryhmän kaikkien rahoitusvarojen ostoihin ja myynteihin⁶⁷.

Keskeinen ero sopimusperusteisen kirjaamisen ja nykyisen kirjanpitokäytännön välillä on johdannaisinstrumenttien merkitseminen taseeseen. Kirjanpitolain 2 luvun 1 §:ssä säädetään, että kirjanpitovelvollisen on merkittävä kirjanpitoonsa liiketapahtumina menot, tulot, rahoitustapahtumat sekä niiden oikaisu- ja siirtoerät. Johdannaisen sopimuspääoma ei täytä mitään näistä kriteereistä ja näin ollen sitoumusta ei kirjata kirjanpitoon KPL:n mukaan⁶⁸. Sen sijaan IAS 32.27:ssä esitetystä periaatteesta seuraa, että yrityksen tulee merkitä kaikki johdannaisista johtuvat sopimusperusteiset oikeudet ja velvoitteet taseeseen.

⁶⁵ Velvollisuus syntyy vasta siinä vaiheessa, kun yhtiökokous on tehnyt voitonjakoa koskevan päätöksen tai kun yritys puretaan ja kaikkien velkojen maksun jälkeen on vielä jäljellä varallisuutta (IAS 32.A19).

⁶⁶ KPMG 2003, s. 178.

⁶⁷ IAS 39.30 – 33. Ks. haastattelukysymys 3.

⁶⁸ Hallituksen esityksen ja RATA:n mukaan johdannaisten kirjaus perustuu maksuperusteelle (HE 111/1992, s.20 ja RATA 106.1, s.4).

Myös myyntisaamisten ja ostovelkojen kirjauskypsyys poikkeaa IFRS:n ja KPL:n pääsäännön välillä. Esimerkiksi kiinteän tilauksen saava yritys ei nykyisen kirjanpitokäytännön mukaan kirjaa saamista sitoumuksen syntymisajankohtana, vaan silloin kun tilatut tuotteet on toimitettu tai luovutettu tai palvelu suoritettu⁶⁹.

2.1.3 Poistaminen taseesta

IAS 39.35:n mukaan rahoitusvarat poistetaan taseesta silloin, kun yritys menettää määräysvallan sopimukseen perustuviin oikeuksiin, jotka liittyvät kyseiseen rahoitusvaroihin kuuluvaan erään. Yritys menettää tällaisen määräysvallan, jos se 1) realisoi sopimuksessa yksilöityä hyötyä koskevat oikeudet, 2) jos oikeudet raukeavat tai 3) jos yritys luopuu kyseisistä oikeuksista.

Määräysvallan siirtyminen ratkaistaan sekä yrityksen että siirron saajan tilanteen perusteella. Jos jommankumman yrityksen tilanne viittaa siihen, että siirtäjä on säilyttänyt määräysvallan, siirtäjän ei pidä poistaa omaisuuserää taseestaan⁷⁰. IAS 39.57:n mukaan rahoitusvelka puolestaan tulee poistaa taseesta silloin, kun sopimuksessa yksilöity velvoite on täytetty tai kumottu tai sen voimassaolo on lakannut.

2.2 ISA

Rahoitusinstrumenttien tilinpäätökseen merkitsemiseen liittyvää tarkastamista ei käsitellä erikseen missään yksittäisessä ISA –standardissa. Pikemminkin useista eri standardeista voidaan löytää yleisiä suosituksia, joita voidaan soveltaa rahoitusinstrumenttien luokittelun, taseeseen merkitsemisen ja taseesta poistamisen arvioimisessa. Suosituksia sovellettaessa onkin muistettava, että olennaisten tarkastustoimenpiteiden kannalta on otettava huomioon suositukset kokonaisuutena⁷¹.

⁶⁹ KPL 2:3.1 §:ssa säädetään suoriteperuste ensisijaiseksi kirjaamisperusteeksi.

⁷⁰ IAS 39.37. Ks. haastattelukysymys 4.

⁷¹ KHT -yhdistys 2003, s. 16.

Vaikkei missään yksittäisessä standardissa annetakaan suosituksia yksinomaan rahoitusinstrumenttien tilinpäätökseen merkitsemisen arviointia varten, niin soveltamisohje IAPS 1012 ohjeistaa kuitenkin johdannaisinstrumentteja koskevien tilinpäätöskannanottojen todentamisessa. Muiden rahoitusinstrumenttien kuin johdannaisten osalta suosituksia voidaan löytää mm. ISA 501 – standardista pitkäaikaisten sijoitusten ja myyntisaamisten tarkastamiseen.

Edellä todettiin (kappaleessa 2.1.1), että rahoitusvarat voidaan luokitella IFRS:n mukaan eräpäivään asti pidettävien sijoitusten ryhmään, mikäli yrityksellä on sekä vakaa aikomus että kyky pitää varat eräpäivään asti. Tällaisen vakaan aikomuksen ja kyvyn todentamista käsitellään ISA –suosituksen 501 kappaleessa 39⁷². Sen mukaan pitkäaikaisia sijoituksia tarkasteltaessa arvioidaan yleensä, kykeneekö tarkastuskohde pitkällä aikavälillä pitämään sijoituksen. Suosituksessa todetaan, että yleensä tällöin keskustellaan johdon kanssa siitä, aiotaanko sijoitukset säilyttää pitkäaikaisina ja pyydetään asiasta kirjallinen lausunto tätä varmentamaan.

Myyntisaamiset kuuluvat IFRS:n luokittelussa yrityksen myöntämiin lainoihin ja muihin saamiin. Evidenssin hankkimisesta liittyen myyntisaamisten olemassaoloon ja oikeellisuuteen annetaan suosituksia ISA 501.19-21:ssa, jonka mukaan tilintarkastaja voi hankkia vahvistuksia velallisilta ja tarkastaa tilikauden päättymisen jälkeisiä suorituksia. Yrityksen myöntämät lainat ja muut saamiset arvostetaan IFRS:n mukaan jaksotettuun hankintamenuun. Myyntisaamisten osalta tämä on yleensä alkuperäisen laskun mukainen määrä, eikä näin ollen aiheuttane useinkaan tilintarkastajalle ongelmia. Sen sijaan mahdollisten luottotappiokirjausten arviointi saattaa kuitenkin vaatia tilintarkastajalta enemmän harkintaa.

⁷² ISA 501.39, KHT -yhdistys 2003, s. 165-166.

2.3 Haastattelut

1 a) IAS 39.21:n mukaan rahoitusvaroihin kuuluva erä luokitellaan kaupankäyntitarkoituksessa pidettäväksi pikemmin kuin sopivan tilaisuuden tullen myytävissä olevaksi, jos se on osa salkkua, jolla on toistuvasti käyty (lyhyttä) kauppaa. **Kysymys: Mitä voidaan pitää toistuvana kauppana arvioitaessa, kuuluuko erä kaupankäyntitarkoituksessa pidettäviin vai tilaisuuden tullen myytävissä oleviin rahoitusvaroihin?**

Kaikki haastatellut korostivat toistuvan kaupan arvioinnin olevan tapauskohtaista ja yritysjohton määrittelevän lähtökohtaisesti sen, mikä on kaupankäyntitarkoitus. Samoin huomautettiin, ettei arvioinnissa katsota välttämättä tiettyä erää vaan koko salkkua, johon erä kuuluu. Eräs haastatelluista totesi, että *”jos yritys on tunnustanut omaavansa kaupankäyntitarkoituksessa pidettävän (trading) salkun ja he myyvät ja ostavat saman päivän aikana, niin silloin voidaan tulkita kyseisen salkun olevan trading –salkku”*.

Kuitenkin yhden haastatellun mukaan *”harvempi yritys suostuu tunnustamaan harrastavansa lyhyttä kauppaa, koska tällöin liitetiedoissa on kerrottava, että yrityksellä on trading –salkku. Tätä ei välttämättä haluta julkisesti kertoa, koska salkkua saatetaan pyörittää (käydä aktiivisesti kauppaa) vain sen takia, että salkunhoitajilla pysyisi tuntuma työhönsä”*. Toisaalta toinen haastateltu totesi puolestaan, *”ettei salkkua kannata pyörittää vain pyörittämisen takia, vaan tavoitteena on aina hyötyä muutoksista korko-, valuutta- tai osakemarkkinoilla”*.

Satunnainen kaupankäynti ei ole haastateltujen mukaan toistuvaa kauppaa, vaan toistuvalla kaupalla tarkoitetaan nimenomaan aktiivista kauppaa lyhyen aikavälin voiton tavoittelemiseksi. Näin ollen esimerkiksi se ei ole vielä toistuvaa kauppaa, jos hyödynnetään kerran markkinamuutoksia myymällä rahoitusvaroja tilaisuuden tullen myytäväksi luokitellusta salkusta. Yhden haastatellun mukaan rahoitusvarojen luokittelun arvioinnin lähtökohtana tilintarkastajalla on se, että *”ensin katsotaan, onko kyseessä yrityksen myöntämä laina tai muu saaminen ja jos ei ole, niin sen jälkeen, katsotaan kuuluuko sijoitus eräpäivään asti pidettäviin. Jos rahoitusvarat eivät kuulu tähänkään ryhmään, niin jäljelle jää arvioida, kuuluvatko ne kaupankäyntitarkoituksessa pidettäviin vai myytävissä oleviin”*. Arvioinnissa voidaan siis käyttää poissulkemismenetelmään.

Uudessa standardiluonnoksessa on ehdotettu, että mikä tahansa instrumentti voitaisiin alunperin luokitella kaupankäyntitarkoituksessa pidettäviin, myös velat. ”Käytännössä yritys ei tällöin puhuisi enää trading –salkusta, vaan yksinkertaisesti käypään arvoon arvostetuista varoista ja veloista”. Tämä muutos vähentäisi luokittelun tulkinnanvaraisuutta.

Houkuttelevuutta luokitella erä mieluummin tilaisuuden tullen myytävissä olevaksi kuin kaupankäyntitarkoituksessa pidettäväksi saattaa lisätä se, että tilaisuuden tullen myytävissä olevien rahoitusvarojen käyvän arvon muutokset on mahdollista merkitä suoraan omaan pääomaan⁷³. Suomalaisista IFRS –tilinpäätöksen laativista yrityksistä esimerkiksi Nokia ja Stora Enso luokittelivat tilikaudella 2002 kaikki rahoitusvaransa yrityksen myöntämiä lainoja ja muita saamisia lukuun ottamatta sopivan tilaisuuden tullen myytävissä olevien ryhmään⁷⁴.

Uudessa standardiluonnoksessa vaihtoehtoisuus tulosvaikutteisen kirjaamisen ja omaan pääomaan merkitsemisen välillä poistuu ja tällöin voittojen ja tappioiden käsittely käypään arvoon arvostamisesta tulisi yhdenmukaiseksi riippumatta siitä onko kyseessä trading – vai tilaisuuden tullen myytävissä oleva salkku.

1 b) IAS 39.80-92:n perusteella yrityksellä tulee olla vakaa aikomus ja kyky pitää sijoitus eräpäivään asti, jos se on luokiteltu tähän ryhmään. Kysymys: Miten eräpäivään asti pidettävien sijoitusten osalta arvioidaan yrityksen vakaata aikomusta ja kykyä pitää sijoitus eräpäivään asti?

Vakaata aikomusta ja kykyä todettiin arvioitavan seuraavasti: ”vakaata aikomusta tarkoittaa sitä, että tämä aikomus pitää sijoitus eräpäivään saakka on dokumentoitu. Se on ensimmäinen lähtökohta. Ja kyvyn osalta pitää olla perustelut. Jos on esimerkiksi saatu paljon rahaa jostain yrityskaupasta ja todetaan, ettei näköpiirissä ole vaikkapa kolmeen vuoteen sopivia investointikohteita ja sijoitus aiotaan pitää sen ajan, niin tällöin se voidaan luokitella eräpäivään asti pidettäväksi”.

Arvioinnissa todettiin käytettävän apuna myös budjettilaskelmien tarkastusta. ”Jos pystytään näyttämään, ettei tarvita mitään ylimääräistä rahoitusta tai ollaan valmistauduttu siihen, että

⁷³ IAS 39.103(b)

⁷⁴ Ks. Nokian tilinpäätös 2002 s.13 ja Stora Enson tilinpäätös 2002 liite 13.

nostetaan tarvittaessa markkinoilta tai haetaan pankista lainaa, niin tällaiset seikat puoltavat vakaata aikomusta ja kykyä pitää jokin sijoitus eräpäivään asti". Tässä yhteydessä kuitenkin huomautettiin, että eräpäivään asti pidettävät sijoitukset on tavallaan poikkeusluokka, jota ei paljon käytetä juuri rahoitustarpeen takia.

Kaikissa haastatteluissa mainittiin yrityksen käyttäytymismallin painavan arvioinnissa. Tällä tarkoitettiin sitä, että *"jos salkku on määritelty eräpäivään asti pidettäväksi, niin sieltä ei silloin myydä mitään, ellei tilanne ole todella poikkeuksellinen".* Eräpäivään asti pidettävän sijoituksen tulee siis olla pysynyt tilinpäätöksessä samansuuruisena tai se on voinut kasvaa, mutta sieltä ei saa olla poistunut muuta kuin erääntyneet.

1 c) IAS 39.83:ssa ohjeistetaan, ettei yrityksen pidä pääsääntöisesti luokitella mitään rahoitusvaroja eräpäivään asti pidettäväksi, jos yritys on tilikaudella tai kahden edellisen tilikauden aikana myynyt vähämerkityksellistä suuremman määrän sijoitussalkusta ennen eräpäivää. Kysymys: Minkä suuruista erää voidaan pitää vähämerkityksellistä suurempana verrattuna koko eräpäivään asti pidettävään sijoitussalkkuun?

Kenenkään haastatellun mukaan ei ole olemassa konkreettista prosentuaalista ohjerajaa tilintarkastajalle sen arvioimiseksi, mitä voidaan pitää vähämerkityksellistä suurempana. *"Tilanteet tulee aina arvioida tapauskohtaisesti ja kokemuksen myötä tilintarkastajille kertyy olennaisuusrajojen asettamisesta tietynlainen tuntuma".* Erään haastatellun mukaan kuitenkin Yhdysvalloissa on yleensä tapana pitää kymmentä prosenttia salkun arvosta vähämerkityksellistä suurempana. Sielläkin olennaisuus tosin riippuu saavutetusta hyödystä.

Saavutetun hyödyn arvioinnista todettiin, että *"jos 10 prosenttia salkun arvosta myydään eräpäivää edeltävänä päivänä, niin yleensä sillä ei ole mitään merkitystä. Mikäli taas myydään keskivälissä juoksuaikaa esimerkiksi 10 vuoden joukkovelkakirjalaina, joka muodostaa 10 prosenttia salkun arvosta, ja korkomarkkinat ovat menneet yrityksen kannalta sopivaan suuntaan, niin silloin se on selvä, ettei salkkua voi luokitella eräpäivään asti pidettäviin".*

IAS 39.83:ssa on lueteltu ne poikkeustapaukset, jolloin on sallittua myydä eräpäivään asti luokitelluista sijoituksista ennen eräpäivää vähämerkityksellistä suurempi erä. Eräpäivän lähelle sijoituvan myymisen lisäksi kyseeseen tulee kertaluonteiset ja yrityksestä riippumattomat tapahtu-

mat, jotka aiheuttavat myynnin. Kysyttäessä millaisia tällaiset tapahtumat voisivat olla todettiin, että ”*esimerkiksi toiminnan jatkumisen vaarantavat maksuvalmiusongelmat ja niistä johtuvat pakkorealisoinnit voisivat tulla kysymykseen*”.

2a) Rahoitusinstrumentin tosiasiallinen luonne eikä niinkään sen oikeudellinen muoto (sisältö-painotteisuus⁷⁵) määrää sen luokittelun taseessa silloin, kun arvioidaan kuuluuko instrumentti vieraaseen vai omaan pääomaan. (IAS 32.19). **Kysymys:** *Miten tilintarkastaja arvioi tosiasiallista luonnetta?*

Sopimuspapereista tulisi selvittää oikeudellisen muodon lisäksi tosiasiallinen luonne, mutta erään haastatellun mukaan aina ei käytännössä näin välttämättä ole: *”jotkut välirahoitusjärjestelyt”⁷⁶ saattavat olla niin mutkikkaita, että voisi melkein arpa heittää”. Toisaalta toisen haastatellun mielestä sopimuksen tosiasiallisen luonteen näkee kohtuullisen hyvin: *”jos sopimuksessa on velvollisuus maksaa korkoa tai pääomaa, niin kyllä se silloin on velkaa”⁷⁷”.**

Velvollisuus luovuttaa rahoitusvaroja voi kuitenkin joskus olla ehdollista. Tähän otetaan kantaa rahoitusinstrumenttien luokitteluun liittyvässä SIC-5 –tulkinnassa. Tulkinnan perusteella luokittelu omaksi pääomaksi tulee kyseeseen silloin, kun rahoitusinstrumentin liikkeellelaskuajankohdaksi on erittäin epätodennäköistä, että liikkeellelaskijalta vaadittaisiin suoritusta käteisvaroina tai muina rahoitusvaroina. SIC – 5:n mukaan tällainen käteisvaroina suorittaminen saattaa olla erittäin epätodennäköistä, jos esimerkiksi osakkeiden liikkeelle laskeminen riippuu pelkästään mahdollisesta viranomaisluvasta tai jos suorittaminen riippuu indeksistä, joka on huipputasolla verrattuna alkuperäisenä kirjaamisajankohtana vallinneeseen tasoon.

⁷⁵ Sisältöpainotteisuutta on käytetty Suomessa aikaisemminkin tulkintaperiaatteena. Leppiniemi (1998, s.78) toteaa, että asia ennen muotoa –periaate on ilmeisesti vaikuttanut useiden kirjanpitolautakunnan lausuntojen sisältöön, vaikkei periaatetta erikseen mainitakaan kirjanpitolaissa.

⁷⁶ Optiolainoja, vaihtovelkakirjalainoja ja pääomalainoja kutsutaan välirahoitukseksi. Esimerkiksi vaihtovelkakirjalaina, jonka haltija voi vaihtaa liikkeellelaskijan osakkeisiin koostuu kahdesta komponentista. Toinen niistä on liikkeellelaskijan rahoitusvelka ja toinen oman pääoman ehtoinen instrumentti (osto-optio). Se, että velkaosuus ja oman pääoman osuus syntyvät yhden eikä kahden tai useamman instrumentin perusteella, on oikeudellinen muotoseikka eikä kuvasta instrumentin tosiasiallista luonnetta kahden komponentin yhdistelmänä (KPMG 2003, s. 179).

⁷⁷ Esimerkiksi vaihtovelkakirjalainen liikkeellelaskijalla on tällainen velvollisuus palauttaa pääomaa ja maksaa korkoa, jolloin kyseessä on velka. Toisaalta lainaan kytketty optio-oikeus vaihtaa velka kiinteään määrään osakkeita on oman pääoman ehtoinen instrumentti, koska yrityksen velvollisuus laskea liikkeeseen omia oman pääoman ehtoisia instrumenttejaan toisen osapuolen rahoitusvaroja vastaan ei voi osoittautua epäedulliseksi. Se johtaa oman pääoman lisääntymiseen, eikä voi aiheuttaa yritykselle tappiota. Se, että nykyiset osakkeenomistajat saattavat mahdollisesti todeta osakkuutensa arvon vähentyneen velvoitteen johdosta, ei tee velvoitetta epäedulliseksi yritykselle itselleen (IAS 32.A7 ja PwC 2004, s. 7-8).

Eräs haastatelluista mainitsi, että *"etenkin etuoikeutettujen osakkeiden kohdalla täytyy kiinnittää tarkasti huomiota sopimusehtoihin, koska etuosake –nimityksestä huolimatta kyseessä ei välttämättä ole varsinaisesti osake"*. Etuosakkeeseen saattaa liittyä esimerkiksi liikkeellelaskijan lunnastusvelvollisuus tietyssä päivänä tai haltijan vaatiessa tai velvollisuus maksaa kiinteää vuotuisia osinkoa. Tällöin instrumentti tulee luokitella rahoitusvelaksi⁷⁸, vaikka se on nimeltään osake. Haastattelun mukaan tällaisia etuosakkeita on käytössä Suomessa ja Keski-Euroopassa, *"muttei US GAAP:n puolella"*.

Yhdessä haastattelussa todettiin luokittelun vieraan ja oman pääoman välillä (eli IFRS:n tuomien muutoksien) olevan ylipäänsä tärkeä asia, koska *"kyseessä on usein suuret summat esimerkiksi pääomalainojen kohdalla"*. Pääomalainathan on Suomessa osakeyhtiölain (OYL 5) mukaan merkitty omaan pääomaan omaksi eräksi. IFRS ei kuitenkaan tunne pääomalainan käsitettä, vaan kyseessä on (liikkeellelaskijan näkökulmasta) rahoitusvelka⁷⁹.

2b) Tässä yhteydessä kysyttiin myös kytkettyjen johdannaisten tunnistamisesta, koska yhdistelmäinstrumentti voi sisältää sekä vieraan että oman pääoman luonteisen osuuden kuin myöskin kytketyn johdannaisen, joka on tietyissä tapauksissa irrotettava pääsopimuksesta⁸⁰. **Kysymys:** *Onko kytkettyjen johdannaisten tunnistaminen vaikeaa tilintarkastajalle?*

Kahdessa haastattelussa tunnistamista pidettiin vaikeana. Toinen haastatelluista totesi, että *"kentällä on (tilintarkastajien) vaikea ymmärtää näin hankalia asioita, jos ei ole rahoituksen ammattilainen tai muutoin erityisesti kiinnostunut ja perehtynyt asiaan"*. Yksi haastatelluista sanoi kuitenkin tunnistamisen olevan hankalampaa yhtiölle, koska *"niiden tulee tehdä se"*. Haastateltu jatkoi, että *"tilintarkastaja voi tietysti auttaa yhtiötä siinä, mistä tulisi lähteä liikkeelle"*. Vaihtovelkakirjalainan mainittiin olevan tyypillinen ja selkeä pääsopimuksesta erotettavan kytketyn

⁷⁸ IAS 32.22

⁷⁹ IAS 32.A19:ssä käytetään pääomalainasta nimitystä "ikuinen velkainstrumentti", jollainen tuottaa normaalisti haltijalleen sopimukseen perustuvan oikeuden saada korkomaksuja tiettyinä päivinä jatkuen määräämättömään tulevaisuuteen.

⁸⁰ Yhdistelmäinstrumentit sisältävät sekä ns. pääsopimuksen (esim. lainan) ja siihen kytketyn johdannaisen (esim. korkotermiinin). Jos yhdistelmäinstrumentti arvostetaan käypään arvoon, ja käyvän arvon muutokset esitetään tulosaikaisesti, ei kytkettyä johdannaista kirjanpidossa irroteta pääsopimuksesta (IAS 32.23 ja IAS 39.22-26). Vanhin esimerkki kytketystä johdannaisesta löytyy Hammurabin laista 3800 vuoden takaa. Sen mukaan velallisen ei tarvinnut maksaa velkojaan sinä vuonna, jolloin viljasato oli huono. Kyseessä oli siis tavallaan velkaan kytketty optio-oikeus laina-ajan pidentämiseen (Dunbar, N. 2001, s.23.).

johdannaisen sisältävä instrumentti. Hankalimpina pidettiin puolestaan useita kytköksiä sisältäviä sopimuksia (combined embedded), joista osa tulee erotella pääsopimuksesta ja osa ei.

3) IAS 39.27:n mukaisesti rahoitusvaroihin tai –velkoihin kuuluva erä merkitään taseeseen silloin, kun yrityksestä tulee instrumentin sopimusehtojen osapuoli. IAS 39.30 sallii kuitenkin kirjaamisen joko selvityspäivän tai kaupantekopäivän perusteella. **Kysymys: Aiheuttaako erilais-
ten kirjaustapojen hyväksyminen ongelmia tilintarkastajalle?**

Haastateltujen mielipiteet erosivat osittain tämän kysymyksen kohdalla. Yhden haastatellun mielestä kahden eri kirjausperusteen hyväksyminen ei aiheuta tilintarkastajalle ongelmia. Kahdessa muussa haastattelussa sen sijaan todettiin, että ongelmia voi syntyä. Tämän vuoksi kirjaamista kaupantekopäivän perusteella pidettiin tilintarkastajan kannalta selkeämpänä, koska selvityspäiväkäytännön perusteella kirjattavat rahoitusvarat eivät välttämättä näy taseessa, jos sopimus on tehty juuri ennen tilikauden päättymistä (kuitenkin tilinpäätöksessä voidaan edellyttää sopimusehtojen esittämistä IAS 32:n perusteella).

Tähän liittyen eräs haastatelluista totesi, että *”nehän ovat juuri niitä vaikeimpia eritä havaita, joita kirjanpidossa ei ole. Silloinhan vahvistusten pyytäminen on ihan arvossa arvaamattomassa. Pitäisi kuitenkin tietää, että mistä niitä vahvistuksia pyytää. Ja täytyy tietenkin varmistua myös siitä, että yrityksen sisäiset kontrollit havaitsevat tällaiset tapaukset”*.

Esimerkkinä vaikeasti havaittavista eristä mainittiin optiomuotoisiin korkojohdannaisiin liittyvät ns. nollakustanteiset kaulusrakennesopimukset⁸¹: *”eihän ne (ennen IFRS:ää) tulleet sinne talouspuolelle ollenkaan, kun rahaa ei liikkunut. Sopimukset jäivät sinne jonkun pöytälaatikkoon (rahoitusosastolla) ja vasta sitten alkoi tapahtua, kun rahaa alettiin pyytämään vastapuolen toimesta. IFRS on kyllä tässä suhteessa tuomassa ryhtiä asiaan, koska nyt on pakko mennä osastorajojen yli. Aikaisemmin jos talousosasto ja treasury ovat keskustelleet keskenään, niin ne eivät ainakaan ole ymmärtäneet toisiaan”*. Tässä yhteydessä on kuitenkin muistettava, ettei talous- ja

⁸¹ Kaulusrakenne (collar) muodostetaan koron lattiasopimuksen (floor) ja kattosopimuksen (cap) yhdistelmänä. Kyseessä on korkoputki, jonka sisällä korko voi vaihdella ilman (vastapuolen) suoritusvelvollisuutta eli käytännössä tarkoituksena on suojautua korkovaihteluilta. Kaulusrakenne tehdään usein siten, että lattiasopimuksen hinta on yhtä suuri kuin kattosopimuksen, eikä näin ollen sopimuksen solmimishetkellä edellytetä maksusuorituksia. Tästä tulee myös nimitys ”nollakustanteinen” (ks. lisää Hull, J. 2000, s.537-541).

rahoitusosastojen väliset viestintäongelmat ole luultavastikaan ainoita ongelmia yrityksen horisontaalisessa yhteydenpidossa.

4a) Rahoitusvarojen poistaminen taseesta perustuu IAS 39.35:n mukaan määräysvallan menettämiseen. Kysymys: Miten tilintarkastaja todentaa sen, onko määräysvalta menetetty?

Kaikki haastatellut korostivat määräysvallan arvioinnissa sopimusehtojen tarkkaa tutkimista ja riskien määrittämistä. Lähtökohtana pidettiin siirrettyihin rahoitusvaroihin liittyvien riskien identifioimista: *"ensin katsotaan, ovatko riskit ja tuotot siirtyneet ja sen perusteella tehdään johtopäätös siitä, voidaanko erä poistaa taseesta vai ei"*. Käytännössä tämän todettiin kuitenkin olevan joskus vaikeaa ja sen takia pidettiin tärkeänä tarkastella sopimuksia kummankin yrityksen näkökulmasta: *"tilanne (poistaminen taseesta) saattaa näyttää usein selkeältä myyjäyhtiön kannalta, mutta kun asiaa miettii vastaanottavan yrityksen näkökulmasta, niin ei välttämättä olekaan selvää, että se merkitsee erän taseeseensa"*. Instrumentin tulee siis olla jommankumman yrityksen taseessa, muttei molempien, eikä jäädä molemmilta pois.

Määräysvallan menettämisen ja taseesta poistamisen arvioinnissa todettiin olevan kaksi lähestymistapaa: 1) tarkastellaan riskejä ja tuottoja kokonaisuutena tai 2) jaetaan instrumentti osiin ja poistetaan osa instrumentista ja pidetään osa⁸². Standardiluonnoksessa on ehdotettu "määräysvallan menettäminen" -käsitteen korvaamista "jatkuvan sitoumuksen" -käsitteellä (continuing involvement), mutta erään haastatellun mukaan tämä ei juuri selkeytä standardia.

Lisäksi huomautettiin, että määräysvaltaa pitää tarkastella myös sekä yhtiötasolla että konsernitasolla. Yhtiö on saattanut siirtää rahoitusvaroja ns. erityistä tarkoitusta varten perustetulle yksikölle (SPE)⁸³. Varojen siirto yritykseltä SPE:lle voi kyseisen yrityksen näkökulmasta täyttää myynnin kriteerit ja näin ollen se on voitu poistaa erillistilinpäätöksestä. Kuitenkin IAS 27:n ja SIC-12:n perusteella SPE saatetaan joutua yhdistelemään siitä huolimatta konsernitilinpäätökseen⁸⁴.

⁸² Osittaisesta taseesta poistamisesta on annettu esimerkkejä IAS 39.48-50:ssä.

⁸³ SPE on yleensä perustettu kapea-alaisen ja tarkasti määritellyn tavoitteen toteuttamista varten (esim. tutkimus- ja kehittämistoiminta). Useimmiten perustajalla on merkittävä osuus SPE:n toiminnassa, vaikka se omistaisi vain pienen osuuden tai ei minkäänlaista osuutta SPE:n omasta pääomasta (SIC-12).

⁸⁴ SPE yhdistellään konsernitilinpäätökseen silloin, kun yrityksen ja SPE:n välisen suhteen tosiasiallinen luonne osoittaa SPE:n olevan yrityksen määräysvallassa (SIC-12.8).

4b) Lisäksi esitettiin aiheeseen liittyvä hypoteettinen kysymys: *Miten määräysvaltaa arvioidaan, kun useammalla kuin yhdellä osapuolella on oikeuksia ja velvoitteita rahoitusinstrumenttia kohtaan eikä kenelläkään ole oikeutta myydä tai pantata sitä?*

Yhden haastatellun mielestä kyseisenlainen tilanne ei ole käytännössä mahdollista: *"jos miettii mikä rahoitusinstrumentti olisi sellainen, jonka hyödyt kumpikin haluaa pitää, mutta jota kumpikaan ei voi myydä eteenpäin, niin en pysty kyllä keksimään sellaista"*. Haastateltu kuitenkin jatkoi, että *"toisaalta monimutkaisempiin instrumentteihin voi kyllä liittyä oikeuksia ja velvoitteita molemmille"*.

Kahdessa muussa haastattelussa todettiin puolestaan, että kyseisenlaisen sopimuksen tekeminen on mahdollista. Toinen haastateltu tosin mainitsi, ettei Suomessa ole välttämättä ainakaan vielä liikkeellä niin monimutkaisia instrumentteja kuin ulkomailla. Toinen haastateltu kuitenkin kertoi esimerkin, jossa yhtä sopimustekstiä oli väännetty asiakkaan kanssa melkein vuosi. *"Ongelma syntyy yleensä silloin, jos on kaksi IFRS –tilinpäätöksen tekevää yritystä, joista kumpikaan ei halua instrumenttia taseeseensa"*. Tällaisten tilanteiden todettiin usein johtuvan siitä, että keven-
tämällä taseitaan yritykset pyrkivät vaikuttamaan tunnuslukulaskentaan.

5) Mihin kohtaan tuloslaskelmakaavassa johdannaisinstrumenteista aiheutuneet voitot ja tappiot merkitään?

Haastateltujen mukaan IFRS ei anna kysymykseen selkeitä suosituksia. *"Mielenkiintoinen kysymys, johon ei ole yhtä ja ainuttakaan oikeaa vastausta. Tämä aiheuttaa jatkuvasti kysymyksiä"*, kommentoitiin haastatelussa. Käytäntöä ei myöskään pidetty yhteneväisenä niiden muutaman IFRS –tilinpäätöksen osalta, jotka Suomessa on jo tehty.

IFRS:ssä annetaan kaksi tuloslaskelmakaavaa IAS 1 ja IAS 30 –standardeissa⁸⁵. Lähtökohtaisesti haastatellut esittäisivät johdannaisten tulosvaikutuksen (IAS 1:n kaavassa) rahoituserissä ja eritelisivät erän joko tuloslaskelmassa tai liitetiedoissa. Kuitenkin on huomioitava se, minkälaisesta instrumentista on kysymys: *"jos kyseessä on velkaan liittyvä korkojohdannainen, niin silloin tulosvaikutteinen kirjaus tehdään rahoituseriin korkopuolelle. Jos taas kyseessä on esimerkiksi*

⁸⁵ IAS 1.75 (tuloslaskelmassa esitettävät tiedot) ja IAS 30.10 (pankkien ja rahoituslaitosten tuloslaskelma)

valuuttamääräinen myynti, jota suojataan valuuttatermiinillä⁸⁶, niin tällöin vaihtoehtoja on monia. Kysymys on silloin siitä, oikaistaanko termiinin tuloksella myyntiä, ostoja vai laitetaanko se liiketoiminnan muihin tuottoihin ja kuluihin". Haastatellut oikaisisivat tässä tapauksessa termiinin tuloksella mieluiten myyntiä. Lisäkysymyksiä tähän tuo kuitenkin suojauslaskennan soveltaminen esimerkiksi siltä osin, mihin kirjataan suojauksen tehokas ja mihin tehoton osuus. Suojauslaskentaa käsitellään tarkemmin luvussa 4.

Kahdessa haastattelussa korostettiin johdannaisten voittojen ja tappioiden esittämisessä johdonmukaisuutta: *"koska ei ole selkeätä linjaa mitä tehdään, niin tärkeintä on, että yritys on johdonmukainen ja kertoo käyttämänsä laskentaperiaatteet"*. Yrityksen omaan harkintaan viitataan myös IAS 1.20:ssa. Sen mukaan silloin, kun ei ole olemassa IAS -standardia eikä SIC:n tulkintaa, johto kehittää harkintaansa käyttäen sellaisen tilinpäätöstä laadittaessa noudatettavan meneteltävän, joka tuottaa tilinpäätöksen käyttäjille mahdollisimman hyödyllistä informaatiota.

6) IAS 32:ssa käytetään yleisesti käsitteitä "taseeseen merkitty ja taseeseen merkitsemätön" rahoitusinstrumentti⁸⁷. Kysymys: *Miten tilintarkastaja arvioi sitä, onko rahoitusinstrumentti merkitty oikeaan paikkaan eli taseeseen vai taseen ulkopuolelle?*

Haastateltujen mielestä olisi luontevampaa käyttää nimitystä "taseen ulkopuolinen" eikä "taseeseen merkitsemätön". Lähtökohtana haastateltujen mukaan on katsoa, minkä standardin alle rahoitusinstrumentti kuuluu. Esimerkiksi takaussopimukset kuuluvat määritelmän mukaan rahoitusinstrumentteihin, muttei niitä välttämättä käsitellä IAS 39:n, vaan IAS 37:n mukaan. Tällöin on tärkeää katsoa tarkkaan sopimusehdot ja arvioida sen mukaan mitä standardia sovelletaan, ja onko siten kyseessä taseeseen kuuluva vai taseen ulkopuolinen instrumentti. Rajanveto voi haastateltujen mukaan joskus olla vaikeaa: *"sekavuutta lisää se, että IAS 32 ja IAS 39 eivät ole sovel-lusalueeltaan yhteneväiset. IAS 39:ää ei sovelleta kaikkiin eriin, joista IAS 32:n mukaan tulee antaa liitetietoja"*.

⁸⁶ Termiinisopimuksen avulla voidaan suojautua valuuttamääräiseen myyntiin liittyvältä valuuttakurssiriskiltä. Jos esimerkiksi (valuuttamääräisen) ulkomaan myynnin maksut suoritetaan kuukauden kuluttua laskutuksesta, voi yritys vähentää tähän myyntiin liittyvää valuuttakurssiriskiä solmimalla termiinisopimuksen, jossa se sitoutuu myymään kuukauden kuluttua myynnistä myyntiä vastaavan määrän laskutusvaluuttaa myyntipäivän kurssiin. Mikäli valuuttakurssi kirjanpitovaluuttaa vastaan nousee (eli kirjanpitovaluutta vahvistuu), tulee myyntisaamisista valuuttakurssitappiota, mutta termiinisopimuksen mukaisesta valuutan myynnistä vastaavasti suojausvoittoa.

⁸⁷ Esim. IAS 32.1, 47, 56, 66 ja 77.

7) Silloin kun yrityksen hallussa olevat tai sen liikkeeseen laskemat rahoitusinstrumentit joko yksittäisinä instrumentteina tai instrumenttiryhmänä mahdollisesti altistavat yrityksen merkittävästi tietyille riskeille, saattaa tilinpäätöksessä olla perusteltua esittää IAS 32.49:n mukaiset so-
pimusehdot. Samoin IAS 32.59:n mukaan yritys saattaa esittää tietoja korkoriskiin liittyen odote-
tuista uudelleenhinnoittelu- tai eräpäivistä, silloin kuin näillä saattaa olla erityistä merkitystä.
**Kysymys: Onko tällaisen ”sallitun lisäinformaation” esittäminen yksinomaan johdon päätet-
tävässä vai ottaako tilintarkastaja siihen jotenkin kantaa?**

Kahden haastatellun mukaan tilintarkastaja saattaa ottaa kantaa sallitun lisäinformaation esittä-
miseen: ”kyllä tilintarkastaja saattaa ottaa kantaa, jos katsoo, että se on olennaista⁸⁸. Tilintar-
kastaja ottaa lähinnä kantaa siihen, ovatko tiedot oikein ja siihen, jos yritys ilmoittaa jotain
poikkeavaa”. Kolmannen haastatellun mielestä tilintarkastaja ottaa kantaa varmasti. Häinkin tosin
korosti olennaisuuden merkitystä: ”liitetiedoissahan pitää kertoa rahoitukseen liittyvistä riskeis-
tä⁸⁹. Tietenkin silloin arvioidaan ensimmäisenä olennaisuutta. Jos tiedoilla on olennaista merki-
tystä oikean ja riittävän kuvan kannalta, niin pakkohan tilintarkastajan on ottaa silloin kantaa.
Tällaiset tiedot odotetuista uudelleenhinnoittelu- ja eräpäivistä kertovat korkoriskin lisäksi myös
likviditeetistä eli milloin lisärahoituksen järjestäminen on tarpeellista”.

⁸⁸ Tieto on olennainen, jos sen esittämättä jättäminen tai totuudenvastainen esittäminen saattaa vaikuttaa tilinpää-
tösinformaation perusteella tehtäviin taloudellisiin päätöksiin (ISA 320.3).

⁸⁹ IAS 32.56 ja 66. Yrityksen tulee esittää kunkin taseeseen merkityn ja taseeseen merkitsemättömän rahoitusvarojen
ja -velkojen ryhmän osalta korko- ja luottoriskiä koskevat tiedot.

3 ARVOSTAMINEN

Rahoitusinstrumenttien arvostuksen lähtökohtana on aikaisemman kirjauskäytännön mukaan Suomessa ollut hankintameno ja arvonmuutosten osalta on noudatettu tiukasti varovaisuuden periaatetta⁹⁰. Jatkossa käyvän arvon käyttö rahoitusinstrumenttien kirjanpidollisessa käsittelyssä tulee lisääntymään merkittävästi IFRS:n myötä. KTM:n työryhmä on katsonut, että ”ei estettä, ei pakkoa” –periaatetta voidaan soveltaa arvostamisessa myös niissä yrityksissä, joilta ei vaadita IFRS –tilinpäätöstä. Näin ollen kaikilla yrityksillä olisi oikeus soveltaa käyvän arvon mukaista arvostusta sekä erillis- että konsernitilinpäätöstasolla⁹¹.

Käypä arvo on määritelty IAS 21.7:ssä rahamääräksi, johon omaisuuserä voitaisiin vaihtaa tai jolla velka voitaisiin suorittaa asiaa tuntevien, liiketoimeen halukkaiden, toisistaan riippumattomien osapuolten välillä. Määritelmän perusteella voidaan havaita, ettei ”oikean” käyvän arvon määrittäminen ole ongelmaton. Jos esimerkiksi vaihdon kohteena oleva omaisuuserä on hyvin ainutlaatuinen, saattaa asiaa tuntevienkin mielipiteet käyvästä arvosta vaihdella huomattavasti. Toisaalta useille rahoitusinstrumenteille on olemassa toimivat markkinat, jolloin arvioita käyvästä arvosta katsotaan olevan riittävästi luotettavan arvonmuodostuksen kannalta. IASC:n asettama työryhmä (JWG) on tutkinut mahdollisuutta soveltaa käypään arvoon perustuvaa kirjanpidollista käsittelyä kaikkiin rahoitusinstrumentteihin⁹². Tämä yksinkertaistaisi nykyistä IFRS:n mukaista käytäntöä, mutta lisäisi todennäköisesti entisestään tulosvolatiliteettia. Näin ollen ei olekaan yllätys, että työryhmän ehdotukset ovat aiheuttaneet runsaasti kritiikkiä⁹³.

Ajattelutapa IFRS:ssa on sijoittajalähtöinen⁹⁴. Tästä johtuen IFRS –tilinpäätösten tulee olla avoimia ja vertailukelpoisia⁹⁵, mutta onko käypien arvojen käyttö relevanttia sijoittajan kannalta? Käypien arvojen hyödyllisyydestä sijoittajille on olemassa jonkin verran tutkimuksia. Barthin (1994) tutkimuksen mukaan liitetiedot hankintamenoa arvostettujen sijoitusomaisuusarvopapereiden käyvistä arvoista heijastuivat osakekursseihin ja olivat näin ollen sijoittajille relevantteja⁹⁶. Nelsonin (1996) tutkimuksessa päädyttiin samankaltaisiin tuloksiin sijoitusomaisuusarvopa-

⁹⁰ Ks. KPL 5:2 §. Aikaisemmin Suomessa myös positiiviset rahoitusinstrumenttien arvonmuutokset on huomioitu lähinnä luottolaitoksia ja sijoituspalveluyrityksiä koskevassa RATA:n ohjeistuksessa.

⁹¹ KTM 2003, s. 51.

⁹² IAS 39.10, 13.

⁹³ Moore, R. 2002, s. 20.

⁹⁴ Hyvä esimerkki sijoittajalähtöisyydestä on IFRS 2 –standardin mukainen osakeoptioiden kirjaaminen kuluksi, jota etenkin yritysten ylin johto on yleisesti vastustanut.

⁹⁵ Jalkanen, J. 2003, s. 6.

⁹⁶ Barth, M. 1994, s. 1-25.

pereiden osalta, mutta muiden rahoitusinstrumenttien käypien arvojen ei todettu tuovan merkittävää lisäinformaatiota sijoittajille⁹⁷. Näin ollen Nelsonin tutkimuksen perusteella kaikkien rahoitusinstrumenttien arvostaminen käypään arvoon ei siis olisi välttämätöntä IFRS:n sijoittajalähtöisyyden kannalta.

3.1 IAS 39

Taulukossa 2 on esitetty pääpiirteittäinen yhteenveto IAS 39:n mukaisesti käsiteltyjen rahoitusinstrumenttien arvostamisesta alkuperäisen kirjanpitoon kirjaamisen jälkeen. Tarkemmin arvostamista käsitellään seuraavissa kappaleissa.

Taulukko 2. *Rahoitusinstrumenttien arvostaminen IAS 39:n mukaan.*

RAHOITUSINSTRUMENTTI	ARVOSTUS TASEESSA
Kaupankäyntitarkoituksessa pidettävät rahoitusvarat (ml. johdannaiset)	Käypä arvo
Eräpäivään asti pidettävät sijoitukset	Hankintameno
Yrityksen myöntämät lainat ja muut saamiset	Hankintameno
Myytavissä olevat rahoitusvarat	Käypä arvo
Kaupankäyntitarkoituksessa pidettävät velat (ml. johdannaiset)	Käypä arvo
Muut velat	Hankintameno

3.1.1 Rahoitusvarat

Rahoitusvaroihin kuuluva erä kirjataan kirjanpitoon hankintameno, joka on yhtä suuri kuin siitä annetun vastikkeen arvo. Tämä on instrumentin käypä arvo hankintahetkellä, joka useimmiten perustuu markkinahintoihin. Jos hankintamenoa ei voida arvioida luotettavasti markkinahintojen perusteella, vastikkeen käypä arvo arvioidaan laskemalla yhteen kaikkien tulevaisuudessa

⁹⁷ Nelson, K. 1996, s. 161-182.

saatavien maksujen yhteismäärä, joka diskontataan silloin, kun diskonttaamisella on olennaista merkitystä kirjanpitoon merkittävälle määrälle⁹⁸.

Rahoitusvarojen myöhempään arvostamiseen, esimerkiksi välitilinpäätöksen, osavuositarkastuksen tai varsinaisen tilinpäätöspäivän yhteydessä, vaikuttaa ensisijaisesti se, mihin rahoitusvarojen ryhmään kyseinen erä kuuluu. Myöhempi arvostaminen perustuu joko käypään arvoon, jaksotettuun hankintamenuon tai alkuperäiseen hankintamenuon⁹⁹. IAS 39.69:n mukaan käypään arvoon arvostamisen ulkopuolelle jäävät seuraavat ryhmät:

- a) yrityksen myöntämät lainat ja muut saamiset, joita ei pidetä kaupankäyntitarkoituksessa
- b) eräpäivään asti pidettävät sijoitukset
- c) kaikki rahoitusvaroihin kuuluvat erät, joilla ei ole toimivilla markkinoilla noteerattua markkinahintaa ja joiden käypä arvo ei ole määritettävissä luotettavasti

Näihin ryhmiin kuuluvat rahoitusvarat arvostetaan jaksotettuun hankintamenuon efektiivisen koron menetelmää käyttäen¹⁰⁰. Jos rahoitusvaroilla ei ole määrättyä eräpäivää, arvostetaan ne hankintamenuon¹⁰¹. Hankintamenuon arvostettujen rahoitusvarojen mahdolliset arvonalentumis- ja luottotappiot ja niiden peruutukset kirjataan tulosvaikutteisesti niiden toteamishetkellä¹⁰².

3.1.2 Rahoitusvelat

Rahoitusvelat arvostetaan ensimmäistä kertaa kirjanpitoon merkittäessä hankintamenuon, joka on yhtä suuri kuin siitä saadun vastikkeen arvo¹⁰³. Ensimmäisen kirjaamisen jälkeen yrityksen on arvostettava kaikki rahoitusvelat jaksotettuun hankintamenuon. Tämän kirjausperusteen ulkopuolelle jäävät kaupankäyntitarkoituksessa pidettävät rahoitusvelat ja rahoitusvelat, jotka perus-

⁹⁸ IAS 39.66-67. Ks. haastattelukysymys 8(a).

⁹⁹ Rätty, P. & Virkkunen, V. 2002, s. 213

¹⁰⁰ Efektiivinen korko on se sisäinen korko, jolla rahoitusinstrumentin tulevaisuuden kaikki rahavirrat tulevat täsmälleen yhtä suuriksi erän (netto)kirjanpitoarvon kanssa. Esimerkiksi myyntisaamiset arvostetaan tyypillisesti alkuperäisen laskun mukaiseen määrään, mutta jos laskennallisen koron merkitys olisi niissä huomattava, tulisi ne laskea jaksotetun hankintamenuon mukaisesti.

¹⁰¹ IAS 39.73

¹⁰² Rätty, P. & Virkkunen, V. 2002, s. 220-221 sekä IAS 39.111 ja 39.114

¹⁰³ IAS 39.66. Joulukuussa 2003 tehdyn muutosehdotuksen mukaan rahoitusvarojen ja -velkojen alkuperäinen arvostaminen perustuu käypään arvoon (PwC 2004, s.35), mikä soveltuu hankintamenuon paremmin kuvaamaan rahoitusinstrumenttien arvostusta. Eihän esimerkiksi rahan nosto ole meno, vaan rahoitustapahtuma.

tuvat johdannaispöytäkirjaan. Nämä velat kirjanpöytäkirjan on kirjattava käypään arvoon¹⁰⁴. Rahoitusveloista ei yleensä kirjata arvonalentumisia. Velkojen mahdolliset arvonalentumiset perustuvat velan osittaiseen anteeksiantamiseen¹⁰⁵. Tältä osin rahoitusvelkojen tarkastamiseen liittyy vähemmän ongelmakohtia kuin rahoitusvarojen tarkastamiseen.

3.1.3 Johdannaisinstrumentit

Johdannaiset arvostetaan aina käypään arvoon ja johdannaisten käyvässä arvossa tapahtuneet muutokset on kirjattava tulosvaikutteisesti¹⁰⁶. Johdannaisten käypään arvoon arvostamisen kirjanpidolliset vaikutukset saattavat kuitenkin poiketa tästä pääperiaatteesta silloin, kun johdannainen on määritelty suojauslaskennan edellyttämäksi suojausinstrumentiksi. Suojauslaskentaa käsitellään tarkemmin luvussa 4.

Johdannaisinstrumenttien arvostamiseen liittyy monia ongelmakohtia. Johdannaispöytäkirjat ovat usein tarkkaan räätälöityjä yrityksen tarpeiden mukaisesti ja tämän seurauksena ei aina ole välttämättä selvää, kuinka tiettyä instrumenttia käytetään ja kuinka se tulisi arvostaa. Myös johdannaismarkkinoiden epälikvidiys saattaa aiheuttaa ongelmia arvonnäytteenä¹⁰⁷. Seuraavassa kappaleessa tarkastellaan mm. näitä seikkoja tilintarkastajan kannalta.

3.2 ISA

Arvostamiseen liittyviä hyvän tilintarkastustavan mukaisia ohjeita sisältyy mm. ISA –suositukseen 540, 545 ja 620¹⁰⁸. Lisäksi käytännön soveltamisohjeita johdannaisinstrumenttien osalta annetaan IAPS 1012 –ohjeessa¹⁰⁹.

IFRS lisää käyvän arvon käyttöä rahoitusinstrumenttien kirjanpidollisessa käsittelyssä. Käypien arvojen tarkastamista käsitellään ISA 545 –standardissa, joka ei sisälly Suomen vuoden 2003

¹⁰⁴ IAS 39.93

¹⁰⁵ Rätty, P. & Virkkunen, V. 2002, s. 221

¹⁰⁶ IAS 39.68-69 ja 39.103

¹⁰⁷ Winograd, B. & Herz, R. 1995, s. 76

¹⁰⁸ ISA 540: Audit of Accounting Estimates, ISA 545: Auditing Fair Value Measurements and Disclosures, ISA

620: Using the Work of an Expert

¹⁰⁹ IAPS 1012: Auditing Derivative Financial Instruments

tilintarkastusalan suosituksiin, mutta tulee mahdollisesti sisällytetyksi myöhempiin suosituksiin¹¹⁰. ISA 540 antaa yleisiä suosituksia arvionvaraisten erien tarkastamiseen ja se on voimassa KHT -yhteisön vuoden 2003 suosituksissa. Näihin suosituksiin sisältyy myös asiantuntijan työn käyttämiseen liittyvä ISA 620 sekä johdannaisinstrumenttien tilintarkastuksen soveltamisohje IAPS 1012.

IAS 39.69:n perusteella käypään arvoon arvostamisen ulkopuolelle jätetään mm. ne rahoitusinstrumentit, joilla ei ole toimivilla markkinoilla noteerattua markkinahintaa ja joiden käypä arvo ei ole määritettävissä (measured) luotettavasti¹¹¹. Rahoitusinstrumentin käypä arvo on määritettävissä luotettavasti, jos sille on olemassa sopiva arvostusmalli ja kyseiseen malliin tarvittavat tiedot ovat määritettävissä luotettavasti¹¹². ISA:n mukaan sopivia arvostusmalleja voi joskus olla useita. Kun yritys valitsee tietyn arvostusmenetelmän useiden mahdollisten vaihtoehtojen joukosta, niin tällöin tilintarkastajan tulee hankkia riittävästi tietoa johdon perusteluista valita juuri kyseinen menetelmä¹¹³. Perusteluista tulisi ilmetä, että¹¹⁴

- johdon tekemät oletukset ovat kohtuullisia;
- käyvän arvon määrittämiseen käytetty malli on tarkoituksenmukainen; sekä
- johdon käyttämä informaatio on relevanttia.

Erityisesti johdannaisinstrumenttien osalta IAPS 1012 antaa tarkempia ohjeita käyvän arvon arvioimiseen. Silloin kun tarkastuskohde on määrittänyt johdannaisen arvon käyttämällä arvostusmallia, voi tilintarkastaja testata käypään arvoon liittyviä kannanottoja suorittamalla mm. seuraavia tarkastustoimenpiteitä¹¹⁵:

- Arvioimalla mallin kohtuullisuutta ja tarkoituksenmukaisuutta. Tilintarkastaja päättelee, ovatko käytetyt markkinamuuttujat ja olettamukset kohtuullisia ja tarkoituksenmukaisesti perusteltuja;
- Vertaamalla käypää arvoa viimeaikaisiin kauppoihin;

¹¹⁰ KHT -yhdistys 2003, s. 15. ”Jäsenyytensä perusteella KHT -yhdistys tukee IFAC:n työtä saattamalla kaikki IFAC:n suositukset jäsentensä tietoon ja työskentelee kansallisten ja kansainvälisten suositusten yhdenmukaistamiseksi”.

¹¹¹ IAS ei kuitenkaan tee terminologisesti eroa siinä, tarkoitetaanko luotettavalla määrittämisellä sitä, pystytäänkö käypä arvo määrittämään vai joudutaanko se ennakoimaan (measurement vs. prediction).

¹¹² IAS 39.96

¹¹³ ISA 545.24 - 25

¹¹⁴ ISA 545.37. Ks. haastattelukysymys 8(c).

¹¹⁵ IAPS 1012.84. Ks. haastattelukysymys 8(b).

- Tarkastelemalla arvostuksen herkkyyttä muuttujien ja olettamusten muutoksiin;
- Tarkastelemalla myöhemmin toteutuneita realisoiteja tukevaa dokumentaatiota; sekä
- Laskemalla arvo esimerkiksi käyttämällä tilintarkastajan kehittämää tai tilintarkastajan apuna olevan asiantuntijan kehittämää mallia.

Asiantuntijan työn käyttämisestä tilintarkastuksen apuna annetaan suosituksia ISA 620 – standardissa. Suosituksen ISA 620 kappaleessa 14 todetaan, että asiantuntija vastaa tehtyjen olettamusten ja käytettävien menetelmien tarkoituksenmukaisuudesta ja järkevyydestä. Tilintarkastajalla ei ole samaa asiantuntemusta, eikä hän siten useinkaan pysty kyseenalaistamaan asiantuntijan olettamuksia ja menetelmiä. Tilintarkastajan tulisi kuitenkin perehtyä tehtyihin olettamuksiin ja käytettyihin menetelmiin ja arvioida niiden tarkoituksenmukaisuutta ja järkevyyttä oman toiminnan tuntemuksensa ja muiden tarkastustoimenpiteiden tulosten pohjalta.

IAPS 1012.81:n mukaan eroavaisuudet menettelytavoissa, joilla käypä arvo on määriteltä, saatavat liittyä epälikvidien markkinoiden hintanoteerausten käyttöön. Tällä tarkoitetaan luultavasti sitä, että käyvän arvon määrittämisessä käytettävä menettelytapa voi olla erilainen sellaisessa tilanteessa, jossa markkinat eivät ole likvidit. IAS 39.100:ssa viitataan puolestaan markkinoiden toimivuuteen¹¹⁶. Jos markkinat eivät ole toimivat, julkaistuja hintanoteerauksia voidaan joutua oikaisemaan luotettavaan käypään arvoon pääsemiseksi.

IAS 39.99:n perusteella toimivien markkinoiden julkisten hintanoteerausten olemassaolo on yleensä paras osoitus käyvästä arvosta. Tätä olettamusta tukee myös Suomen arvopaperimarkkinlaki. Esimerkiksi AML 3:10.1 §:n nojalla pörssi voi ottaa pörssilistalle vain sellaisen osakkeen, johon todennäköisesti kohdistuu riittävästi kysyntää ja tarjontaa ja jonka hintanoteerausten voidaan siten arvioida olevan luotettavaa. Jos sittemmin osoittautuu, ettei tällaisia edellytyksiä ole olemassa, pörssi voi poistaa osakkeen pörssilistalta (3:11.3 §). Jos osake on siis pörssilistalla, voidaan katsoa, että pörssi kaupankäynnin edellytysten valvojana pitää asianomaisen osakkeen likviditeettiä riittävänä luotettavan hinnanmuodostuksen kannalta¹¹⁷.

¹¹⁶ Kaisanlahti (2003, s. 42) määrittelee likviditeetin osakkeen vaihtuvuudeksi. Näin ollen likviditeetti ja toimivuus liittynevät läheisesti toisiinsa, koska IAS 36.5:n määritelmän mukaan toimivilla markkinoilla kaupantekoon halukkaita ostajia ja myyjiä on yleensä aina löydettävissä, jolloin myös vaihtuvuus on luultavasti suuri.

¹¹⁷ Kaisanlahti, T. 2003, s. 42.

3.3 Haastattelut

8a) IFRS:n myötä lisääntyvä käyvän arvon käyttö aiheuttaa myös tilintarkastajalle monia kysymyksiä. Käypä arvo tulee esimerkiksi pystyä määrittämään luotettavasti. **Kysymys:** *Miten arvioidaan, onko rahoitusinstrumentin käypä arvo määritettävissä luotettavasti?*

Kaikki haastatellut pitivät IFRS:n tapaan lähtökohtana toimivilla markkinoilla noteerattua markkinahintaa. IAS 39.100:ssa viitatus mahdollisen markkinahintojen oikaisun todettiin tulevan kyseeseen silloin, kun kaupankäynti on ollut hyvin vähäistä: *"tietysti on katsottava, onko kauppvoja ollut ylipäänsä viikkoon ollenkaan"*. Jos markkinahintaa ei ole saatavilla, niin sen jälkeen joudutaan käyttämään erilaisia arvonmääritysmenetelmiä, joista mainittiin esimerkkeinä kassavirtaperusteiset arvonmääritysmallit sekä vastaavanlaisen instrumentin vertailuhinta.

Velkainstrumentin (jvk-lainan) käypä arvo saadaan, kun tulevat kassavirrat diskontataan nykyhetkeen. Tällöin keskeistä haastateltujen mukaan on riskipreemion¹¹⁸ määrittäminen diskonttokorkoa varten: *"velkainstrumentti voi tietysti yhtä lailla (kuin osake) olla noteerattu ja siinä tapauksessa käytetään julkisia hintoja, mutta jos aletaan itse laskemaan, niin luottoluokitus¹¹⁹ auttaa tällöin riskilisän määrittämisessä"*.

Kaikkien haastateltujen mielestä ongelmallisimpia olivat noteeraamattomat osakkeet, koska lähtökohta IFRS:ssä kuitenkin on se, että myös noteeraamattomien osakkeiden käyvät arvot tulisi voida laskea. Yksi haastatelluista mainitsi erityisesti noteeraamattomien it –firmojen arvostamisen olevan vaikeaa. Vaikeudet johtuvat haastatellun mukaan siitä, etteivät nämä yritykset välttämättä tuota positiivista kassavirtaa ensimmäisten toimintavuosien aikana eli *"ei ole kassavirtaa, mitä diskontata"*.

Tästä huolimatta Copelandin, Kollerin ja Murrinin¹²⁰ mukaan kassavirtaperusteinen arvonmääritysmalli soveltuu hyvin myös tappiollisten it –yritysten arvonmäärittämiseen. Tällöin mallia tulisi soveltaa siten, että perinteisen nykyhetkestä lähtevän ajattelutavan sijaan kannattaa mieluummin ottaa lähtökohdaksi arvioitu nykyhetkeä tasaisemman kasvuvauhdin alkuhetki tulevaisuudessa. Tämän jälkeen tehdään yrityksen menestyksestä valittuna hetkenä ja sen jälkeen useita skenaa-

¹¹⁸ Riskipreemiolla tarkoitetaan sijoittajien tuottovaatimusta yli riskittömän tuoton. Riskittömänä tuottona pidetään yleensä valtion jvk-lainojen korkoa (ns. benchmark –lainat).

¹¹⁹ Kansainvälisiä luottoluokituksia tekeviä yrityksiä ovat Moody's, Standard & Poor's ja Dun & Bradstreet.

¹²⁰ Copeland, T., Koller, T. & Murrin, J. 2000, s. 315-325.

rioita, joiden mukaiset arvot diskontataan nykyhetkeen painottaen eri todennäköisyyksillä. On kuitenkin selvää, että mallin vaatimien ennusteiden tekeminen on vaikeaa ja pienet muutokset arvioituissa todennäköisyyksissä voivat aiheuttaa suuria vaihteluita yrityksen arvossa.

8 b) Tekeekö tilintarkastaja käypien arvojen tarkastuksessa itsenäisiä laskelmia / arvioidaanko asiakkaiden tekemiä laskelmia?

Haastateltujen mukaan tilintarkastajat sekä arvioivat asiakkaiden tekemiä laskelmia että tekevät omia laskelmia. Lähtökohdat poikkesivat kuitenkin haastateltujen välillä. Kaksi haastatelluista mainitsi lähtökohdaksi asiakkaan tekemät laskelmat: *"ensisijaisesti lähdetään siitä, että arvioidaan asiakkaan tekemiä laskelmia. Erityisesti harkinnanvaraisia parametreja kannattaa katsoa. Tilintarkastaja voi myös tehdä omia laskelmia jollain toisella mallilla nähdäkseen, ovatko asiakkaan laskelmat samassa linjassa"*.

Yksi haastatelluista totesi puolestaan pyrkivänsä henkilökohtaisesti lähtemään aina omista lähtökohdista: *"otan aina ensin omat oletukset ja katson, olenko samalla hehtaarilla kuin asiakas. Jos olen, niin silloin voin sanoa, että asiakkaan laskelmat ovat varmaan hyväksyttävissä. Jos taas jään kovin kauas, niin sitten pitää miettiä, että onko omissa oletuksissa mahdollisesti jotain virhettä ja hakea vahvistusta jostain muualta"*.

Haastatellut pitivät myös yrityksen sisäisen kontrollijärjestelmän huomioimista tärkeänä asiakkaan tekemien laskelmien arvioinnissa. Eräs haastatelluista totesi, että usein johdannaisten osalta yrityksen tietojärjestelmät laskevat käyvät arvot automaattisesti. Tällöin järjestelmä hakee automaattisesti mallin tarvitsemat parametrit (kuten korot ja valuutat) eri tiedostoista. Jos järjestelmä on todettu toimivaksi, niin tällöin voidaan tehdä vähemmän aineistotarkastustoimenpiteitä¹²¹ eli tässä tapauksessa tilintarkastajien omia laskelmia: *"Jos järjestelmä on automatisoitu ja se on todettu joskus toimivaksi, niin sitten siihen luotetaan"*.

¹²¹ ISA 400:n mukaan aineistotarkastustoimenpiteiden laajuuteen vaikuttaa mm. arvioitu kontrolliriski, joka puolestaan riippuu sisäisen kontrollijärjestelmän tehokkuudesta.

8 c) ISA 545.37(b):n mukaan tilintarkastaja arvioi, onko käypä arvo määritetty tarkoituksenmukaisella ja soveltuvalla menetelmällä (appropriate model). **Kysymys: Miten tilintarkastaja arvioi arvonmääritysmenetelmän tarkoituksenmukaisuutta ja soveltuvuutta (jos esimerkiksi on olemassa useita vaihtoehtoisia menetelmiä)?**

Haastateltujen mukaan lähtökohtana on käyttää yleisintä markkinoilla hyväksyttyä mallia, jos sellainen on olemassa. Esimerkiksi optioiden kohdalla tällainen yleisesti hyväksytty malli on Black-Scholes –hinnoittelumalli¹²². Toisaalta kysyttäessä yrittääkö tilintarkastaja löytää useiden yleisesti hyväksyttyjen menetelmien joukosta parhaan mahdollisen vastattiin, että tilintarkastajalle on ”pakko kelvata riittävän hyvä menetelmä”.

Tämä johtuu erään haastatellun mukaan muun muassa siitä, että esimerkiksi optioiden arvonmäärittämisessä kahdella eri pankilla voi olla täsmälleen samasta optiosta hieman erilainen käsitys, koska kumpikin luulee tuntevansa paremmin markkinat. Tällöin pankit tekevät erilaisen oletuksen kohde-etuuden tuoton keskihajonnasta (eli volatilitteetista): ”tietysti niillä (pankeilla) voi olla jotain oletuksia myös korko-, valuutta- ja osakemarkkinoista mutta ne ovat niin samankaltaisia, että yleensä se on kyllä volatilitteetti, mistä ne erot syntyvät. Jotkut ottavat esimerkiksi huomioon ”volatility smilen”¹²³ ja toiset eivät. Menetelmiin liittyy siis paljon sellaisia hienouksia, jotka eivät ole tilintarkastajan näkövinkkelistä oleellisia. Suuruusluokka on tärkeintä tilintarkastajan kannalta”.

Haastateltujen tapaan myös IFRS pitää oikeata suuruusluokkaa optimaalisen menetelmän löytämisestä tärkeämpänä asiana. IAS 39.95:ssä todetaan, että yritys pystyy usein tekemään rahoitusinstrumentin käyvästä arvosta arvion, joka on riittävän luotettava tilinpäätöksessä käytettäväksi. Tällöin järkevien arvioiden vaihteluväli ei kuitenkaan saa olla merkittävä.

¹²² Alunperin kaava on johdettu Fisher Blackin ja Myron Scholesin artikkelissa ”The Pricing of Options and Corporate Liabilities” vuodelta 1973. Sen mukaan option arvo on funktio kohde-etuuden hinnasta, merkintähinnasta, riskittömästä korosta, jäljellä olevasta juoksuajasta sekä kohde-etuuden tuoton keskihajonnasta. IFRS ei kuitenkaan ota kantaa siihen, mikä on paras optiohinnoittelumalli.

¹²³ ”Volatility smile” tarkoittaa sitä, että kohde-etuuden tuoton keskihajonta estimoidaan implisiittisesti option markkinahinnan avulla, eikä kohde-etuuden historiallisen tuoton avulla. Nimitys ”smile” viittaa siihen, että volatilitteen funktio merkintähinnan suhteen on yleiseltä muodoltaan ylösaukeava paraabeli. Ks. lisää esim. Hull, J. 2000, s. 242, 255 ja 435-437.

9a) Aikaisemman tutkimuksen perusteella (Dietrich ym. s.12) voidaan olettaa, että ulkopuolisten tekemät arviot käyvästä arvosta saattavat olla luotettavampia kuin yrityksen sisäiset arviot. **Kysymys:** *otetaanko tilintarkastuksessa se huomioon, onko yritys käyttänyt arvonmäärityksessä yrityksen sisäistä vai ulkoista arvioijaa?*

Tilintarkastuksessa huomioidaan haastateltujen mukaan mahdollinen asiakkaan ulkopuolisen asiantuntijan käyttö. Lähtökohtaisesti haastatellut olivat samoilla linjoilla Dietrichin ym. tutkimuksen kanssa siitä, että ulkopuoliset arviot saattavat olla tilintarkastajan kannalta luotettavampia: *"tietysti meille on hyvä, jos he (asiakkaat) käyttävät ulkopuolisen asiantuntijan palvelua tai benchmarkia¹²⁴". Jos arvonmääritys on tehty yrityksen sisällä, niin sitten meidän pitää yrittää jollain tavalla haarukoida, että ovatko arviot oikealla tasolla".*

Käyvän arvon määrittäminen on asiakkaan tehtävä¹²⁵. Eräs haastatelluista totesi kuitenkin, että *"vaikka asiakkaan rutiinit olisivat toimivat voi arvioihin tulla virheitä, koska asiakkaan systeemi on niin sisäenläämpiävä"*. Tällä tarkoitettiin sitä, että jos käyvät arvot on tuotettu yrityksessä sisäisesti, niin tilintarkastaja tarvitsee usein lisäevidenssiä. Tällöin mahdollisena pidettiin myös sitä, että tilintarkastaja voisi pyytää tai kehottaa asiakasta hankkimaan ulkopuolisen arvion.

Käytännössä esimerkiksi johdannaisten käyvän arvon osalta pyydetään erään haastatellun mukaan usein arvio pankilta. Toinen haastatelluista kuitenkin huomautti, että arvion puolueettomuuteen voi vaikuttaa se, jos arvion tehnyt pankki on rahoitusinstrumenttiin liittyvän sopimuksen vastapuolena.

Tilintarkastusevidenssiksi soveltuvuuden kannalta täytyy siis ottaa huomioon asiantuntijan pätevyyden lisäksi asiantuntijan puolueettomuus. Riski siitä, että asiantuntijan puolueettomuus heikenee, lisääntyy silloin kun hän on¹²⁶:

- a) tarkastuskohteen palveluksessa; tai
- b) muutoin tekemisissä tarkastuskohteen kanssa, esimerkiksi taloudellisesti riippuvainen siitä tai sijoittanut siihen rahaa.

¹²⁴ Benchmarkilla tarkoitetaan tässä tapauksessa vastaavanlaisen rahoitusinstrumentin markkinahintaa.

¹²⁵ ISA 545.4

¹²⁶ ISA 620.10

Ulkopuolisen asiantuntijan tekemän arvonmäärittelyn merkitys tilintarkastuksessa korostuu haastateltujen mielestä silloin, kun kyseessä on suuret erät¹²⁷. Suurista eristä esimerkkinä eräässä haastattelussa mainittiin IAS 40:n tarkoittamat sijoituskiinteistöt. Näiden osalta standardissa jopa suositellaan ulkopuolisen asiantuntijan käyttöä¹²⁸.

9b) ISA 545.29:ssä todetaan, että tilintarkastajan tulisi harkita asiantuntija-avun käytön tarpeellisuutta käypien arvojen tarkastuksessa. Lisäksi ISA 200:n mukaisten eettisten sääntöjen perusteella tilintarkastaja voi tarvita erityistaitoja esimerkiksi johdannaisten arvostusmenetelmistä¹²⁹. Kysymys : käytetäänkö tilintarkastuksessa ulkopuolisia tai tilintarkastusyhteisöjen omia asiantuntijoita apuna käypien arvojen tarkastuksessa?

Kaikki haastatellut luottivat ensisijaisesti tilintarkastusyhteisöjen omiin asiantuntijoihin: *"meillä katsotaan sisäisesti, että kuka osaa käyttää jotain arvostusmallia. Kaikkien ei tarvitse osata kaikkea. Pääasia on se, että tunnustetaan milloin on tarve käyttää asiantuntija-apua"*. Erityisosaaminen todettiin myös riittäväksi oman yhteisön sisällä: *"tilintarkastusyhteisön sisältä asiantuntemusta löytyy riittävästi, sillä jos sitä ei Suomesta löydy, niin aina voidaan kysyä esimerkiksi Lontoosta tai New Yorkista neuvoa"*.

Myös Gniewoszin ym. tutkimuksessa todettiin aikaisemmin, etteivät (Big 6) tilintarkastusyhteisöt käyttäneet ulkopuolista asiantuntija-apua. Tällöin tosin oli kysymys suojauslaskennan suojausten tehokkuuden arvioinnista. Näyttäisi kuitenkin siltä, että yhteisön sisäiseen asiantuntemukseen ensisijaisesti luottava toimintatapa olisi käytössä sekä Suomessa että maailmanlaajuisesti ainakin joissakin erityiskysymyksissä. Tässä yhteydessä ei kuitenkaan kysytty sitä, käytetäänkö ulkopuolisia asiantuntijoita muiden kuin rahoitusinstrumenttien (esim. kiinteistöjen) käypien arvojen tilintarkastuksessa.

Yhteenvedona kysymyksen 9 osalta voidaan todeta, että asiantuntija-apua tarvittaessa haastatellut pyrkivät käyttämään rahoitusinstrumenttien käypien arvojen tarkastuksessa sekä tilintarkastusyhteisön omia asiantuntijoita että yrityksen hankkimia ulkopuolisia arvioita. Soveltuvimpana todentamisessa pidettiin siis kentän D kaltaista tilannetta taulukossa 3.

¹²⁷ Tilintarkastaja on kiinnostunut olennaisesta tiedosta ja olennaisuus riippuu ISA 320.3:n mukaan erän tai virheen suuruudesta.

¹²⁸ IAS 40.66(c)

¹²⁹ IAPS 1012.14

Taulukko 3. *Asiantuntijan käyttö rahoitusinstrumenttien käypien arvojen tilintarkastuksessa.*

TILINTARKASTUS	Ulkoinen	Ulkoinen
	Sisäinen	Sisäinen
	A. Tarkastuskohteen henkilöstöön kuuluvan asiantuntijan tekemä arvonmääritys, jonka tarkastuksessa käytetty tilintarkastajan hankkimaa ulkopuolista asiantuntijaa.	B. Tarkastuskohteen henkilöstön hankkiman asiantuntijan tekemä arvonmääritys, jonka tarkastuksessa käytetty tilintarkastajan hankkimaa ulkopuolista asiantuntijaa.
	C. Tarkastuskohteen henkilöstöön kuuluvan asiantuntijan tekemä arvonmääritys, jonka tarkastuksessa käytetty tilintarkastajan henkilöstöön kuuluvaa asiantuntijaa.	D. Tarkastuskohteen henkilöstön hankkiman asiantuntijan tekemä arvonmääritys, jonka tarkastuksessa käytetty tilintarkastajan henkilöstöön kuuluvaa asiantuntijaa.
	Sisäinen	Ulkoinen
	ARVONMÄÄRITYS	

10) Juettnner-Naurothin (s.12) tutkimuksessa osoitettiin, ettei johdannaisinstrumenttien käypä arvo ole yrityksen kannalta relevantti, jos markkinat eivät ole aktiiviset. Lisäksi todettiin, että yrityksellä on mahdollisuus vaikuttaa käypään arvoon valitsemalla sille sopivaa informaatiota taustalla olevaan arvonmääritysmalliin. **Kysymys: huomioiko tilintarkastaja, miten markkinoiden aktiivisuus vaikuttaa arvonmääritysmallien avulla laskettuihin käypiin arvoihin? Entä arvioiko tilintarkastaja johdon arvonmääritysmalliin valitseman informaation relevanttiutta?**

Haastateltujen mukaan tilintarkastajan pitäisi arvioida mallin yksittäisiä osatekijöitä sekä ottaa markkinoiden aktiivisuus huomioon. Todettiin kuitenkin, ettei tilintarkastajalla ole välttämättä tähän riittävästi asiantuntemusta (edelliseen kysymykseen viitaten asiantuntemusta löytyy kuitenkin yleensä tilintarkastusyhteisön sisältä). Lisäksi mainittiin olennaisuus eli ”mitä suuremmasta erästä on kysymys, sitä enemmän arvonmäärityksessä kiinnitetään huomiota tällaisiin yksityiskohtiin”.

11) Esimerkiksi takaus merkitään taseeseen velaksi riippuen siitä, onko se ”johdannaistyyppinen¹³⁰” vai edellyttääkö se maksujen suorittamista velallisen laiminlyödessä maksut. Jos takaus kattaa suuren joukon eriä, takauksen arvo määritetään painottamalla kaikki mahdolliset tulemat niiden todennäköisyydellä (IAS 39.56). **Kysymys: miten tilintarkastaja käytännössä arvioi takauksen kaikkien mahdollisten tulemien todennäköisyyttä?**

Yksi haastatelluista ei ottanut kysymykseen kantaa, koska ei ollut käytännössä joutunut kyseisenlaista tilannetta pohtimaan. Kahdessa muussa haastattelussa todettiin tällaisen arvion olevan ”pitkän ketjun lopputulos”. Lähtökohtana pidettiin yrityksen liiketoiminnan ja siihen liittyvien riskien sekä yleisen taloudellisen tilanteen tuntemista. Tämän jälkeen tilintarkastajan tulisi pohtia sitä, ovatko yritysjohton tekemät arviot perusteltu asianmukaisesti eli ovatko ne vakuutavia ja yhdenmukaisia.

Tulevaisuutta koskevan taloudellisen informaation arvioinnissa tilintarkastajan on huomioitava olettamusten luonne ja realistisuus¹³¹. IAS 39:n mukaisesti käsiteltävien takaussopimusten kohdalla vaikeuksia realististen olettamusten tekemisessä saattaa olla etenkin silloin, jos kyseisen sopimuksen arvon määrittäminen edellyttää arvioita esimerkiksi korkokantojen tai arvopaperien hintojen muutoksista.

¹³⁰ Mikäli takaussopimus edellyttää maksujen suorittamista esim. tietyn korkokannan, arvopaperin hinnan, hyödykkeen hinnan tai muun ”alla olevan” arvon muutoksen seurauksena, merkitään se taseeseen IAS 39:n perusteella. Muutoin takaussopimuksia käsitellään IAS 37:n mukaisesti.

¹³¹ ISA 810.2(c) ja 810.11

4 SUOJAUSLASKENTA

Suojauslaskenta koskee niitä tilanteita, joissa yrityksen tavoitteena on suojautua omaisuus- ja velkaerien sekä mahdollisten tulevien kassavirtojen arvossa tai määrässä tapahtuvilta muutoksilta. Nämä muutokset johtuvat esimerkiksi markkinoilla tapahtuvista korkotason tai valuutan vaihtosuhteen muutoksista¹³². Suojauslaskennan tarkoituksena on sovittaa yhteen suojattavan erän ja suojaavan instrumentin tuloslaskelmavaikutukset yrityksen kirjanpidossa ja näiltä osin pienentää tuloksen vaihtelua. Suojauslaskennan soveltaminen on yrityksessä vapaaehtoista. Mikäli yritys päättää olla noudattamatta suojauslaskentaa, käsitellään suojausinstrumenttia ja suojattavaa erää toisistaan riippumattomina IAS:n yleisten kirjaussääntöjen mukaisesti¹³³.

4.1 IAS 39

4.1.1 Suojaustilanteet

IAS 39.137:n mukaan suojauslaskentaa sovellettaessa suojaudutaan tietyiltä riskeiltä. Adams & Montesi määrittelevät riskin ei-toivotun tapahtuman todennäköisyydeksi¹³⁴. Ei-toivottu tapahtuma voidaan kuitenkin käsittää monella eri tavalla. Joillekin se voi merkitä tappion mahdollisuutta ja toisille esimerkiksi tuottojen vaihtelua. IAS 39 ottaa huomioon erilaiset riskikäsitteet sallimalla kolmen eri tyyppisen suojaussuhteen soveltamisen suojauslaskennassa. Se mihin ryhmään suojaustilanne luokitellaan, vaikuttaa suojauksen käsittelyyn kirjanpidollisessa suojauslaskennassa. Suojaustilanteet luokitellaan suojattavan kohteen perusteella:

- a) käyvän arvon suojaukseen;
- b) rahavirran suojaukseen; ja
- c) itsenäiseen ulkomaiseen yksikköön tehdyn nettosijoituksen suojaukseen

Käyvän arvon suojauksessa suojaudutaan taseeseen merkityn omaisuuserän tai velan käyvän arvon muutoksilta, jotka johtuvat tietyistä riskeistä¹³⁵. Esimerkkeinä riskeistä voidaan mainita kor-

¹³² Rätty, P. & Virkkunen, V. 2002, s. 222.

¹³³ Lammi, E. & Parvikoski, H. 2002, s. 14.

¹³⁴ Adams, J. & Montesi, C. 1995, s.1.

¹³⁵ IAS 39.137.

ko- ja markkinariski (hintariski)¹³⁶. Käyvän arvon suojauslaskentamallia sovellettaessa kirjataan suojausinstrumentin käyvän arvon muutokset suoraan tuloslaskelmaan. Myös suojattavan erän käyvän arvon muutokset, jotka aiheutuvat siitä riskistä, jolta on suojauduttu, kirjataan suoraan tuloslaskelmaan sekä suojauskohteen tasearvon oikaisuksi. Mikäli tase-erä arvostetaan muutenkin käypään arvoon ja arvonmuutokset kirjataan tulosvaikutteisesti, on lopputulos sama riippumatta siitä, noudatetaanko suojauslaskentaa vai ei¹³⁷. Suojauslaskenta johtaa erilaiseen käsitteilyyn silloin, kun suojattavan erän käyvän arvon muutokset normaalisti kirjataan omaan pääomaan¹³⁸ tai mikäli suojattava erä normaalisti arvostetaan muuhun kuin käypään arvoon.

Rahavirran suojauslaskentamallia soveltamalla voidaan periaatteessa suojautua samoilta riskeiltä kuin käyvän arvon suojauslaskentamallin avulla, mutta suojauksen kohteena on tulevaisuuden rahavirta¹³⁹. Rahavirran suojauksen kirjanpidolliset vaikutukset jaetaan erikseen tehokkaaseen ja tehottomaan osaan. Siltä osin, kun suojaus on tehokasta, suojausinstrumentin arvon muutoksista syntynyt voitto tai tappio merkitään suoraan omaan pääomaan. Tehoton osuus kirjataan tulosvaikutteisesti, jos suojausinstrumentti on johdannainen. Kun suojausinstrumentti ei ole johdannainen, voitto tai tappio kirjataan joko tulosvaikutteisesti tai suoraan omaan pääomaan¹⁴⁰. Omaan pääomaan kirjatut erät kirjataan tulosvaikutteisesti sillä tilikaudella, jolla ennakoitu liiketoimi tai kiinteä sopimus, esimerkiksi myyntisopimuksen toteuttaminen, vaikuttaa tilikauden voittoon tai tappioon¹⁴¹.

Itsenäiseen ulkomaiseen yksikköön tehdyn nettosijoituksen suojausta käsitellään kirjanpidossa samalla tavalla kuin rahavirran suojauksia¹⁴². Suojauksen tehokkaasta osuudesta syntynyt arvonmuutos kirjataan tällöin omaan pääomaan ja tehoton osuus tilikauden tuloslaskelmaan, jos suojausinstrumentti on johdannainen ja muussa tapauksessa omana eränään omaan pääomaan. Omaan pääomaan kirjattu osuus suojausinstrumentin arvostuksesta tuloutetaan vasta, kun ulkomaiseen yksikköön tehdystä nettoinvestoinnista luovutaan kokonaan tai osittain.

¹³⁶ Rätty, P. & Virkkunen, V. 2002, s. 226.

¹³⁷ Lammi, E. & Parvikoski, H. 2002, s. 15.

¹³⁸ IAS 39.103:n mukaan sopivan tilaisuuden tullen myytävissä olevasta, rahoitusvaroihin kuuluvasta erästä johtuva voitto tai tappio käypään arvoon arvostamisesta saadaan merkitä suoraan omaan pääomaan oman pääoman muutoksia koskevan laskelman kautta.

¹³⁹ Lammi, E. & Parvikoski, H. 2002, s. 15.

¹⁴⁰ IAS 39.158

¹⁴¹ Rätty, P. & Virkkunen, V. 2002, s. 228 ja IAS 39.103.

¹⁴² IAS 39.164

4.1.2 Soveltamisedellytykset

Jotta suojauslaskentaa voidaan kirjanpidossa ja tilinpäätöksessä soveltaa, vaaditaan sekä suojaussuhteen dokumentointia että suojaussuhteen tehokkuutta. Dokumentoinnin tulee sisältää yksilöivät tiedot¹⁴³

- suojausinstrumentista;
- suojattavasta erästä tai liiketoimesta;
- suojattavan riskin luonteesta; ja
- suojausinstrumentin suojauskyvystä.

Suojauksen tehokkuuden osalta IAS 39.146:ssa todetaan, että suojauksen katsotaan tavallisesti olevan erittäin tehokas, mikäli yritys voi odottaa suojausinstrumentin käyvän arvon tai rahavirtojen muutosten kumoavan suojauskohteen käyvän arvon tai rahavirtojen muutokset lähes kokonaan suojausta aloitettaessa ja suojauksen koko kestoaikana ja jos toteutuvat tulokset ovat 80 ja 125 prosentin välillä. Lisäksi kuitenkin todetaan, että IAS 39 ei määrää tiettyä menetelmää suojauksen tehokkuuden arviointiin, vaan käytetty menetelmä riippuu yrityksen riskienhallintastrategiasta¹⁴⁴. IAS 39 ei myöskään sisällä mitään määrättyjä ohjeita siitä, kuinka tehokkuustestejä suoritetaan.

Yrityksen tulee lopettaa suojauslaskennan soveltaminen, mikäli suojauslaskennan tehokkuutta ja dokumentointia koskevat kriteerit eivät enää täyty. Suojauslaskenta tulee lakkauttaa myös silloin, kun ennakoidun liiketoimen tai kiinteän sitoumuksen¹⁴⁵ ei odoteta enää tapahtuvan tai suojausinstrumentti erääntyy, myydään tai toteutetaan¹⁴⁶.

¹⁴³ Rätty, P. & Virkkunen, V. 2002, s. 225 ja IAS 39.142.

¹⁴⁴ IAS 39.147 ja 39.151

¹⁴⁵ Suojausta jonka kohteena on ennakoitu liiketoimi tai kiinteä hintainen sitoumus omaisuuserän ostamisesta tai myymisestä käsitellään IAS 39.137:n mukaan rahavirran suojauksena.

¹⁴⁶ Lammi, E. & Parvikoski, H. 2002, s. 15 ja IAS 39.163.

4.2 ISA

IFRS:n tapaan myöskään ISA -standardit tai IAPS –ohjeet eivät anna tarkempia ohjeita tilintarkastajalle suojauksen tehokkuuden arvioimisessa. IAPS 1012.91 –ohjeessa todetaan ainoastaan, että tilintarkastaja hankkii tarkastusevidenssiä siitä, että suojaus on ollut hyvin tehokas sekä suojaussuhteeseen ryhtyttyessä että koko sen voimassaoloajan.

Dokumentoinnin osalta tilintarkastuksen soveltamisohjeet ovat tehokkuuden arvioinnin tavoin vain suuntaa antavia. IAPS 1012.91 ohjeistaa tilintarkastajia seuraavasti:

”Jos johto ei ole laatinut tilinpäätössäännösten edellyttämää dokumentaatiota, tilinpäätös ei ehkä ole yhdenmukainen voimassa olevan tilinpäätösnormiston kanssa (...) ja tilintarkastajan tulee antaa ehdollinen tai avoin lausunto. Tilinpäätösnormistosta riippumatta tilintarkastajan tulee hankkia riittävästi tilintarkastusevidenssiä. Sen vuoksi tilintarkastaja voi hankkia tarkastuskohteen laatimaa dokumentaatiota (...) ja harkita pyytävänsä johdon vahvistusta koskien tarkastuskohteen suojauslaskennan käyttöä ja tehokkuutta”.

Rahavirran suojauksessa suojauskohde voi olla ennakoitu, erittäin todennäköinen liiketoimi, johon ei ole sitouduttu¹⁴⁷. IAS 39:n soveltamisohjeistuksen kysymyksessä 142-1 selvennetään sitä, miten ilmaista ”erittäin todennäköinen” tulkitaan¹⁴⁸:

”Ilmaus *erittäin todennäköinen* (highly probable) pitää sisällään merkittävästi suuremman toteutumisen todennäköisyyden kuin ilmaus *enemmän kuin todennäköinen* (more likely than not). Sen todennäköisyyden arviointi, tuleeko ennakoitu liiketoimi tapahtumaan, ei perustu pelkästään johdon aikomukseen, koska aikomus ei ole todennettavissa. Liiketoimen todennäköisyyttä tukevat havaittavissa olevat toiseikat ja seurauksena olevat olosuhteet”.

Vastaavasti ”ennakoidun liiketoimen” tilintarkastukseen antaa ohjeistusta ISA 810, joka käsittelee tulevaisuutta koskevan taloudellisen informaation arvioimista. Suosituksessa todetaan, että tulevaisuutta koskevan taloudellisen informaation arvioimisessa tilintarkastajan tulisi hankkia

¹⁴⁷ IAS 39.127 ja 39.142. Ks. haastattelukysymys 13.

¹⁴⁸ Tätä ohjeistusta voidaan kuitenkin pitää vähintään hämmentävänä. Soveltamisohjeen mukaan johdon aikomus ei ole todennettavissa, mutta Suomessa jopa tiettyjen erien käsittely EVL:n mukaan perustuu verovelvollisen tahtoon.

evidenssiä siitä, etteivät johdon parhaan arvion mukaiset olettamukset ole kohtuuttomia¹⁴⁹. Tulevaisuutta koskeva taloudellinen informaatio perustuu tapahtumiin ja toimiin, jotka eivät ole vielä toteutuneet eivätkä ehkä toteudukaan. Vaikka tulevaisuutta koskevan taloudellisen informaation pohjana olevia olettamuksia tukevaa evidenssiä saattaa olla olemassa, evidenssi itsessään on tulevaisuutta koskevaa ja siten luonteeltaan spekulatiivista¹⁵⁰. ISA 810 –suosituksessa suhtaudutaan näin ollen varauksella siihen, voiko tilintarkastaja saavuttaa riittävää varmuutta tulevaisuutta koskevan informaation arvioimiseksi. Entä jos informaation tulee lisäksi olla erittäin todennäköistä, kuten suojauslaskennassa edellytetään? Tällöin riittävän tai edes kohtuullisen evidenssin hankkiminen tulee olemaan tilintarkastajalle entistä hankalampaa.

4.3 Haastattelut

12 a) Jotta suojauslaskentaa voidaan soveltaa, vaaditaan suojaussuhteen riittävää dokumentointia ja tehokkuutta. IAS ei kuitenkaan määrää tiettyä menetelmää suojauksen tehokkuuden arviointiin (IAS 39.151). **Kysymys:** *Miten tilintarkastaja arvioi suojauslaskennan soveltamisedellytyksiä ja tehokkuutta*

Haastateltujen mukaan tilintarkastaja arvioi sekä yrityksen tekemää dokumentointia että siihen liittyvien tehokkuustestien tuloksia. Jo suojauslaskennan lähtötilanteessa tulee olla dokumentoituna suojausinstrumentin arvioitu kyky kumota suojattavaa riskiä: *”siinä vaiheessa pitää olla jo oletamus tehokkuudesta eli tehokkuutta ennustetaan eteenpäin, mutta varsinainen tehokkuuden testaus tapahtuu vasta jälkeenpäin”*¹⁵¹. Dokumentoinnissa tulisi myös määritellä tapa, jolla tehokkuutta testataan, ja yrityksen tulisi testata tehokkuutta säännöllisin väliajoin sillä tavoin kuin se on dokumentoitu suoritettavan”. Kysyttäessä saako asiakas itse määritellä, miten usein tehokkuustestejä tehdään vastattiin, että *”periaatteessa kyllä, mutta kuitenkin vähintään neljännesvuosittain”*. Käytännössä tämä siis tarkoittaa vähintään tilinpäätösten ja osavuositarkastusten yhteydessä tapahtuvaa testausta.

¹⁴⁹ ISA 810.2(a)

¹⁵⁰ ISA 810.8

¹⁵¹ Finnerty ja Grant (2002, s.96) pitävät sekä suojauslaskennan lähtötilanteessa tapahtuvaa ennustamista että jälkeenpäin tapahtuvaa arviointia testaamisena (prospective vs. retrospective testing).

Tilintarkastajan arviointia suojauksen tehokkuudesta kommentoitiin seuraavasti: *"tilintarkastajan rooliksi jää periaatteessa katsoa se, onko asiakas tehnyt tehokkuustestin ja antaako se sellaisia tuloksia, että suojauslaskentaa voidaan jatkaa. Jos asiakas on ilmoittanut laskevansa arvomuutosten korrelaation, käypien arvojen korrelaation tai rahavirtojen korrelaation, niin sitten katsotaan, ovatko he tehneet sen ja mitkä ovat tulokset"*.

Gniewoszin ym. yhtenä tutkimustuloksena oli se, etteivät tilintarkastajat pitäneet suojausinstrumentin ja suojattavan kohteen välistä käänteistä korrelaatiota kovinkaan tärkeänä todentamisen kannalta, vaikka sitä on yleisesti pidetty tärkeänä tehokkuuden kriteerinä. Tutkijat eivät kuitenkaan arvioineet sitä, mistä tämä johtuu. Tässäkään tutkimuksessa käänteistä korrelaatiota ei pidetty ehdottomana tehokkuuskriteerinä, vaikkei kriteerejä pyydettykään Gniewoszin ym. tavoin asettamaan tärkeysjärjestykseen.

Eräs haastatelluista perusteli tätä seuraavasti: *"jos arvomuutokset tai käypien arvojen erotukset ovat erittäin pieniä, niin korrelaatio ei tällöin välttämättä pysy 80-125 %:n välillä. Esimerkiksi jos suojausinstrumentin arvomuutos on +500 ja suojattavan erän arvomuutos -1000, niin korrelaatio on tällöin vain 50 %. Mutta jos taustalla on 100 miljoonan velkaemissio ja (nimellispääomaltaan samansuuruinen) swap¹⁵², niin järkekin sanoo, että se on erittäin tehokas (suhteellisten) arvomuutosten ollessa niin pienet¹⁵³. Silloin täytyy käyttää järkeä ja katsoa kokonaisuutena. Lähtökohta on kuitenkin se, että ensin määritellään arviointikriteerit eikä niin, että mikäli jälkeenpäin huomataan etteivät kriteerit täyty, niin vaihdetaan kriteeriä"*.

Toinen seikka, mikä on saattanut pienentää korrelaation merkitystä todentamisessa Gniewoszin ym. tutkimuksessa, on tilintarkastajan mahdollisuus arvioida tehokkuutta sopimusehtojen perusteella. IAS 39.147:ssä todetaan, että esimerkiksi koronvaihtosopimus (swap) on todennäköisesti tehokkaasti suojaava, jos seuraavat suojauskohteen ja suojausinstrumentin ehdot ovat samat:

- korkoswapin ja lainan nimellispääoman määrät
- juoksuaika
- koron uudelleenmääräytymispäivät

¹⁵² Swap –sopimukset ovat koron – tai valuutanvaihtosopimuksia. Esimerkiksi korkoswap mahdollistaa vaihtuvakorkoisen lainan vaihtamisen kiinteäkorkoiseksi. Tällöin kiinteää korkoa maksavan näkökulmasta swapin arvo on vaihtuvakorkoisen ja kiinteäkorkoisen lainan erotus eli koron noustessa swapin arvo nousee (Ks. lisää Hull 2000, s. 121-135).

¹⁵³ Pienet suhteelliset arvomuutokset huomioivia tehokkuuden testausmenetelmiä on esitetty mm. Finnertyn ja Grantin (2002) artikkelissa.

- saatavien ja maksettavien korkojen ja pääomien maksupäivät
- vaihtuvien korkojen määrittämisperusteet

Toisaalta IAS 39:n soveltamisohjeistuksessa 147-1 suojaustehokkuuden olettamisesta kysytään:

”Jos suojausinstrumentin pääasialliset ehdot samoin kuin suojauksen kohteena olevan koko omaisuuserän tai velan tai ennakoiden liiketoimen pääasialliset ehdot ovat samat, voiko yritys olettaa suojauksen tehokkuuden olevan täydellinen ilman tehokkuuden lisätästä?”

Tähän vastataan:

”Suojauksen (täydellistä) tehokkuutta ei voida olettaa, vaikka suojausinstrumentin ja suojauskohteen pääasialliset ehdot olisivatkin samat, koska suojauksen tehottomuus voi syntyä muista ominaisuuksista johtuen, kuten esimerkiksi instrumenttien likviditeetin tai niiden luottoriskin perusteella”.

Näin ollen IAS 39.147:n mukaan koronvaihtosopimuksen voisi olettaa olevan tehokas, mikäli keskeiset sopimusehdot ovat samat, mutta toisaalta soveltamisohjeen 147-1 perusteella ainakaan täydellistä tehokkuutta ei voida olettaa ilman lisätästä. Haastatellut olivat tästä sitä mieltä, että vaikka korrelaatio olisikin lähtökohtana tehokkuuden arvioinnissa, niin asiakasta ei kuitenkaan laiteta laskemaan mitään itsestään selvää: *”oletetaan, että kyseessä olisi esimerkiksi tulevien rahavirtojen suojaus, jossa vaihtuvakorkoinen laina muutetaan koronvaihtosopimuksella kiinteäkorkoiseksi. Jos sopimuksen kaikki ehdot menevät yksi yhteen eli on samat korkoperusteet, koronmääräytymispäivät, samat nimellispääomat, samat valuutat ja muut ehdot, niin kyllä se silloin on tehokas”*.

12 b) Mikä on hyväksyttävä tehokkuuden taso (käänteinen korrelaatio)?

Haastatellut tulkitsivat IAS 39.146:ssa (ks.s.45) määritetyn tehokkuusvaatimuksen siten, että ennen suojaussuhteen aloittamista suojauksen tulisi olla lähes täydellisen tehokas, mutta (jälkimmäisessä) testausvaiheessa annetaan enemmän liikkumavaraa: *”tavallaan lähtöhetkellä edellytetään vielä parempaa tehokkuutta kuin 80-125 %.* Tämä kohta tullaan todennäköisesti jatkos-

sa muuttamaan siten, että myös lähtöhetkellä oletetaan tehokkuuden olevan 80-125 %:n välillä”. Haastatellut pitivät myös tätä 80-125 %:n tehokkuusvaatimusta sopivana.

12 c) Arvioidaanko korrelaatiota periodikohtaisesti vai kumulatiivisesti?

IAS 39.142(b) vaatii, että suojauksen odotetaan olevan erittäin tehokas. Siinä ei kuitenkaan määritetä sitä, onko suojauksen tehokkuus arvioitava erikseen kullakin tilikaudella vai kumulatiivisesti suojaussuhteen kestäessä. Taulukon 4 esimerkki havainnollistaa periodikohtaisen ja kumulatiivisen arvioinnin eroa.

Taulukko 4. Periodikohtainen ja kumulatiivinen korrelaatio (lähde: Adams & Montesi, s. 39).

Arvo (€)	Periodi 1	Periodi 2	Periodi 3	Periodi 4
Suojauskohde	100 000	120 000	117 000	124 000
Suojausinstrumentti	0	-24 000	-21 500	-29 000

Arvon- muutos (€)	Periodi 1- Periodi 2	Kumulat. muutos	Periodi 2- Periodi 3	Kumulat. muutos	Periodi 3- Periodi 4	Kumulat. muutos
Suojauskohde (€)	20 000	20 000	-3 000	17 000	7 000	24 000
Suojausinstrumentti (€)	-24 000	-24 000	2 500	-21 500	-7 500	-29 000
Korrelaatio	120,0 %	120,0 %	83,3 %	126,5 %	107,1 %	120,8 %

Esimerkin 1 periodikohtaisessa arvioinnissa IFRS:n tehokkuusvaatimus täyttyy suojausinstrumentin ja suojauskohteen arvonmuutosten käänteisen korrelaation ollessa 83,3 %:n ja 120 %:n välillä. Jos tehokkuutta arvioidaan puolestaan kumulatiivisesti, on arvonmuutosten korrelaatio 120 %:n ja 126,5 %:n välillä eli näin ollen tehokkuusvaatimus ei täytyisi.

IAS 39:n soveltamisohjeistuksen kysymyksessä 142-3 on otettu kantaa periodikohtaiseen ja kumulatiiviseen arviointiin ja sen mukaan kumpikin menettelytapa on mahdollinen. Myös haastatellut olivat tätä mieltä: ”yritys voi valita jommankumman tavan ja valittu tapa tulee olla dokumentoituna. Tilintarkastaja arvioi tehokkuutta sen mukaan, miten on alunperin dokumentoitu”. Lisäksi haastatellut olivat sitä mieltä, että käytännössä suojaus säilyy todennäköisesti paremmin tehokkaana, jos sitä tarkastelee kumulatiivisesti eikä periodikohtaisesti (toisin kuin Taulukon 4 esimerkissä).

13) Suojauskohde voi olla ennakoitu, erittäin todennäköinen liiketoimi, johon ei ole sitouduttu (IAS 39.127). Kysymys: *Miten tilintarkastaja arvioi sitä, voidaanko liiketoimea pitää ennakoituna?*

Haastatellut pitivät tärkeänä ennakoidun liiketoimen arvioinnissa johdon ilmoittamaa tarkoitusta (liiketoimintasuunnitelmaa): *"lähtökohta on se, että yritys on määritellyt liiketoimen ja siitä on riittävän tarkka budjetti. Jos ajatellaan esimerkiksi valuuttavirtojen suojausta, niin budjetista tulee ilmetä, kuinka paljon yritys olettaa ostavansa ja myyvänsä tietyssä valuutassa"*. Toisena tärkeänä tekijänä pidettiin yrityksen aikaisempaa käytäntöä: *"jos yrityksellä on pitkäaikaisempi toiminta takana, niin on katsottava, miten budjetoinnissa on onnistuttu aikaisemmin"*.

Eräs haastatelluista huomautti myös, että usein epävarmoja rahavirtoja ei suojata "piripintaan": *"aika moni yritys suojaa puolet tai esimerkiksi 70 %, mutta ei 100 %:a budjetoidusta valuuttamäärästä"*. IAS 39.128 sallii tällaisen "alisuojauksen" tekemisen. Sen mukaan suojauslaskentaa voidaan soveltaa sellaisiin riskeihin, jotka liittyvät vain johonkin osuuteen suojauskohteen rahavirroista tai käyvää arvosta.

Lisäksi haastatellut mainitsivat käyttävänsä arvioinnissa apuna muun muassa IAS 39:n soveltamisohjeistuksen kysymyksiä 120-121 ja 142-1. Kysymyksen 142-1 mukaan ennakoitu liiketoimi on (ceteris paribus) sitä vähemmän todennäköistä, mitä kaukaisempi se on. Myös se, mitä suurempaa fyysistä määrää ennakoitu liiketoimi koskee, vaikuttaa arviointiin. Mitä suurempi tulevaisuuden arvo ennakoidulla liiketoimella on suhteessa yrityksen saman luonteisiin liiketoimiin, sitä epätodennäköisempää on, että tätä liiketointa pidettäisiin erittäin todennäköisenä. Näin ollen tilintarkastaja tarvitsisi (ceteris paribus) sitä vahvempaa evidenssiä, mitä kauempana tulevaisuudessa ja mitä suurempi suhteellisesti liiketoimi on.

Kysymyksissä 120-121 tarkastellaan tarkemmin tiettyjä erityistapauksia. Esimerkiksi kysymyksen 121-2(e) perusteella ennakoidun liiketoimen todentamisessa voidaan käyttää apuna rahavirtojen maturiteettijakaumataulukkoa, josta ilmenevät odotettavissa olevat rahavirrat riittävällä tasolla, mukaan lukien omaisuuserien tai velkojen korkojen uudelleenmäärittämisen vaikutukset.

14 a) Muun muassa Saprán (ks.s.13) tutkimuksen perusteella oletettiin, että suojauslaskennan soveltaminen saattaa lisätä tilintarkastusriskiä. **Kysymys: *Lisääkö suojauslaskenta tilintarkastusriskiä?***

Haastateltujen mielestä suojauslaskentaan liittyy tilintarkastajan kannalta hyviä puolia: *”suojauslaskenta todella pakottaa yrityksen miettimään mitä suojataan, koska suojauslaskenta edellyttää tarkkaa dokumentointia myös siitä, että suojaus on yrityksen riskienhallintapolitiikan mukainen. Näin ollen sanoisin, että suojauslaskenta ei välttämättä lisää tilintarkastusriskiä, koska se päinvastoin pakottaa yrityksen miettimään paremmin suojauksia¹⁵⁴”.*

Toisaalta suojauslaskennan soveltaminen saattaa kuitenkin lisätä tilintarkastusriskiä: *”suojauslaskenta lisää riskiä siinä mielessä, koska äärimmäisten tiukkojen kriteerien pitää täytyä, ennen kuin suojauslaskentaa voidaan soveltaa. Jos kriteerit eivät täyty, niin tulosvaikutus mikä pitäisi näkyä ei näykään¹⁵⁵. Siinä mielessä suojauslaskenta lisää tilintarkastajan työtä ja riskiä, koska pitää arvioida, että kaikki kriteerit täyttyvät¹⁵⁶”.*

Saprán (em.) tutkimuksen perusteella oletettiin myös, että yrityksillä saattaa olla aihetta samanaikaisesti pyrkiä soveltamaan johdannaisiin suojauslaskentaa ja spekuloida niillä. Haastateltujen kommentteista voitiin löytää tukea oletukselle: *”kyllä näistä välillä käydään keskusteluja, kun on innovatiivisia diilereitä, joiden mielestä yritys suojaa. Tilintarkastajan käsitys voi olla kuitenkin ihan jotain muuta. Tällöin täytyy vain katsoa niitä (suojauslaskennan) soveltamisedellytyksiä”.*

Toisaalta suojauksen ja spekuloinnin erottaminen voi olla selkeääkin: *”voihan päiväksikin suojata. Jos kuitenkin avataan usein positio aamulla ja suljetaan illalla, niin kyllä siinä tilintarkastajalle jää sellainen fiilis, että on katsottu mitä markkinoilla tapahtuu, eikä suojattu. Jos taas suojaus on suojauksen kohteena olevaan positioon nähden väärinpäin eli lisää riskiä samaan suuntaan, niin ei kyllä silloinkaan voida oikein puhua suojauksesta”.*

¹⁵⁴ Johdon asettamat selkeät riskienhallinnan tavoitteet ja riskienhallintapolitiikan luominen tehostavat kontrolliym-
päristöä (IAPS 1012.36 ja ISA 400.8) ja voivat siten alentaa kontrolliriskiä tilintarkastuksessa.

¹⁵⁵ Rahavirran suojauksessa tehokas osuus merkitään suoraan omaan pääomaa (IAS 39.158).

¹⁵⁶ Johdannaistoiminnan monimutkaisuus lisää toimintariskiä (IAPS 1012.27 ja 30), mikä puolestaan saattaa lisätä tilintarkastajan työtä (aineistotarkastustoimenpiteiden määrää) havaitsemisriskin alentamiseksi. Tiukkojen kriteerien täyttymisen varmistaminen edellyttää myös tehokkaita sisäisiä kontrolleja. Kontrolliriski on korkeampi silloin, kun sisäinen kontrolli ei toimi tehokkaasti (IAPS 1012.40 ja ISA 400.23).

14 b) Sapran (em.) tutkimuksen perusteella vaatimus johdannaisinstrumenttien merkitsemisestä tilinpäätökseen saattaa kannustaa yrityksiä spekuloidaan johdannaisilla. IAPS 1012.20:ssa todetaan, että riski kasvaa, kun voittojen tavoittelusta (spekuloinnista) tulee johdannaisten käytön pääasiallinen tarkoitus. Tämä saattaa puolestaan vaikuttaa IAPS 1012.27:n mukaan luontaiseen riskiin (toimintariskiin) tilintarkastuksessa. **Kysymys: Lisääkö johdannaisten merkitseminen taseeseen tilintarkastusriskiä?**

Haastateltujen mielestä johdannaisten merkitseminen taseeseen ei lisää tilintarkastusriskiä: *"mielestäni johdannaisten merkitseminen taseeseen ei lisää tilintarkastusriskiä. Päinvastoin se on hyvä asia. Se mistä käyvät arvot lasketaan ja kirjataan tulee päivänvaloon, eikä jää epämääräiseksi. Yritys on kuitenkin sitoutunut niihin ja joka tapauksessa se tulosvaikutus niistä joskus tulee. Johdannaisten tuominen taseeseen on suora seuraus maailmalla sattuneista mokista ja se täytyy täysin hyväksyä"*.

Tilintarkastajien myönteinen suhtautuminen johdannaisten taseeseen merkitsemistä kohtaan on sikäli ymmärrettävää, sillä kaatuihan esimerkiksi energiayhtiö Enron ja sen mukana tilintarkastusyhteisö Arthur Andersen muun muassa taseen ulkopuolisiin hyödykejohdannaisiin liittyvien väärinkäytösten takia¹⁵⁷. Taulukkoon 5 on koottu muutamia muita suuria johdannaistappioita. Esimerkeissä ei kuitenkaan välttämättä ole kyse lainvastaisista väärinkäytöksistä, vaan osassa tapauksista tappiot johtuvat johdannaisten epätarkoituksenmukaisesta käytöstä.

Taulukko 5. Johdannaisinstrumentteihin liittyviä tappioita (Jorion, P. 2001, s. 33).

Yhtiö	Vuosi	Rahoitusinstrumentti	Tappio (\$ milj.)
Kashima Oil	1994	valuuttatermiinit	1 450
Metallgesellschaft	1994	öljyfutuurit	1 340
Barings	1995	osakeindeksifutuurit	1 330
Yakult Honsha	1998	osakeindeksifutuurit	523
Codelco	1994	kuparifutuurit	200
Procter & Gamble	1994	koronvaihtosopimukset	157

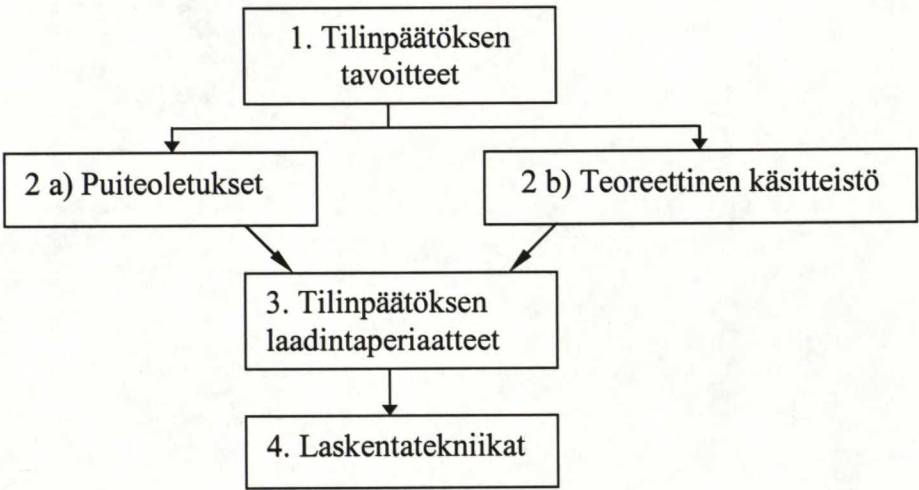
¹⁵⁷ Hiltzik, M. 2002.

5 VERTAAMINEN NYKYKÄYTÄNTÖÖN

5.1 Tilinpäätöksen laadintaperiaatteet

IAS 39 hylkää ainakin osan aikaisemmista yleisesti hyväksytyistä laskentaperiaatteista. Muutokset on ehkä helpointa hahmottaa, jos niitä tarkastellaan kuvion 2 kaltaisen tilinpäätösinformaation teoreettisen rakenteen avulla. Täytyy kuitenkin muistaa, ettei tällä hetkellä ole olemassa yhtä ainoaa oikeaa tuloslaskennan teoriaa, eikä tämänkään yleisesti hyväksytyn teorian mukaiset tilinpäätöksen laadintaperiaatteet ole kaikilta osin täysin yhdenmukaisia¹⁵⁸.

Kuvio 2. Tilinpäätösinformaation rakenne (Belkaoui 1995, s. 228: "Hierarchy of the Elements of Structure of Accounting Theory").

Tilinpäätöksen tavoitteena on antaa tietoja käyttäjille päätöksenteon tueksi¹⁵⁹. Jotta tiedoista olisi hyötyä päätöksenteossa, täytyy niiden antaa oikea ja riittävä kuva yrityksen taloudellisesta asemasta, tuloksesta ja rahavirroista¹⁶⁰. Vaikka tilinpäätöksen sisältö poikkeaa IFRS:n ja Suomen nykykäytännön välillä, ei tilinpäätöksen tavoite kuitenkaan muutu oikean kuvan antamisen kan-

¹⁵⁸ Esimerkiksi varovaisuuden periaate, jonka mukaan tuloja ja varoja ei saa yliarvostaa, eikä menoja ja velkoja aliarvostaa, ei ole täysin yhdenmukainen meno-tulon kohdalle –periaatteen kanssa, jonka mukaan tilikauden tuloista vähennetään niitä vastaavat menot.

¹⁵⁹ Ingram, R.W. 1994, s. 47.

¹⁶⁰ IAS 1.10:n ja KPL 3:2 §:n erona on se, ettei rahoituslaskelma sisälly KPL:n vaatimaan tilinpäätösinformaatioon. Rahoituslaskelma on kuitenkin säädetty yhteisölain säädännössä osaksi tilinpäätösinformaatiota mm. osakeyhtiöille ja osuuskunnille (OYL 11.9 § ja OKL 6:7 §).

nalta¹⁶¹. Tavoitteen jälkeen kuvion 2 rakenteessa seuraavana esitetään puiteoletukset ja teoreettinen käsitteistö. Belkaoui¹⁶² määrittelee neljä puiteoletusta (2a) ja kolme teoreettista lähestymistapaa (2b). Puiteoletukset ovat:

- 1) Jokainen laskennallinen yksikkö on erillinen muista yksiköistä (The Entity Postulate)
- 2) Oletus kirjanpitovelvollisen toiminnan jatkuvuudesta (The Going-concern Postulate)
- 3) Laskentatoimen tuottama informaatio on mitattavissa rahamääräisesti (The Unit-of-Measure Postulate)
- 4) Yrityksen tulee julkaista taloudellisia raportteja tasaisin väliajoin (The Accounting – period Postulate)

IFRS ei vaikuta lähtökohtaisesti puiteoletuksiin. Ajattelutapa IAS 39:ssä poikkeaa kuitenkin osittain jatkuvuuden vaatimuksesta, jonka mukaan varat tulisi arvostaa ennemmin historialliseen arvoon kuin nykyarvoon. Tosin kaikki teoreetikot eivät aina ole olleet yhtä mieltä siitä, että jatkuvuuden periaate edellyttää hankintamenon käyttöä¹⁶³. Teoreettinen lähestymistapa voi puolestaan olla joko yritys-, omistaja- tai varallisuuslähtöinen, joista ensimmäinen on luonteeltaan tuloslaskelmasuuntautunut ja kaksi muuta enemmän tasesuuntautuneita¹⁶⁴. Nykykäytännön ja IFRS:n erona on lähestymistavan muuttuminen tuloslaskelmasuuntautuneesta enemmän tasesuuntautuneeksi eli lähinnä yrityslähtöisestä omistajalähtöiseksi.

Puiteoletusten ja teoreettisten käsitteiden lisäksi Belkaoui määrittelee edelleen yhdeksän tilinpäätöksen laadintaperiaatetta¹⁶⁵:

- 1) Hankintamenoperiaate (Cost Principle)
- 2) Realisointiperiaate (Revenue Principle)
- 3) Meno-tulon kohdalle –periaate (Matching Principle)
- 4) Objektiivisuuden periaate (Objectivity Principle)
- 5) Johdonmukaisuuden periaate (Consistency Principle)
- 6) Oikeat ja riittävät tiedot (Full-Disclosure Principle)
- 7) Varovaisuuden periaate (Conservatism Principle)

¹⁶¹ Ks. Oikea kuva: IAS 1.10 ja KPL 3:2 § sekä tilinpäätöksen sisältö: IAS 1.7 ja KPL 3:1 §.

¹⁶² Belkaoui, A.R. 1995, s.229-232.

¹⁶³ Ks. esim. Sterling, R. 1968, s. 481-502 ja Storey, R.K. 1959, s. 232-238.

¹⁶⁴ Belkaoui, A.R. 1995, s.233-235.

¹⁶⁵ Em. s. 237-249.

- 8) Olennaisuuden periaate (Materiality Principle)
- 9) Yhdenmukaisuus ja vertailtavuus (Uniformity and Comparability Principles)

Nykyiseen tilinpäätöskäytäntöön verrattuna ajattelutapa IFRS:ssä on erilainen lähinnä periaatteiden 1, 2, 3 ja 7 osalta. IAS 39:ssä sovelletaan lähtökohtaisesti käypää arvoa rahoitusinstrumentteihin¹⁶⁶. Nykyisessä tilinpäätöskäytännössä pääsääntönä on johdannaisia lukuun ottamatta hankintameno tai sitä alhaisempi markkina-arvo¹⁶⁷. Näin ollen IAS 39 lisää yleisesti ottaen käyvän arvon käyttöä.

Realisointiperiaatteen perusteella tulon syntymisen ajankohta määräytyy pääsääntöisesti myydyn hyödykkeen luovutushetken mukaan. IAS 39:ssä omaksuttu käypien arvojen käyttö aiheuttaa kuitenkin vielä realisoitumattomien erien kirjaamisen kirjanpitoon.

Meno-tulon kohdalle –periaatteen mukaan tilinpäätöksessä pyritään asettamaan tulot ja ne aiheuttaneet menot vastakkain. IFRS:kin tuntee tämän pelkistetyn idean tietyssä mielessä¹⁶⁸. Periaate soveltuu kuitenkin huonosti sovellettavaksi IAS 39:iin, koska tälle on tyypillistä käypään arvoon arvostamisesta syntyvien realisoitumattomien tuottojen ja kulujen raportointi tuloksessa. Realisoitumattomien arvonmuutosten tulosvaikutteinen kirjaaminen tarkoittaa käytännössä myös lipsumista varovaisuuden periaatteesta, jonka mukaan mitään tuloja ei ennakoita¹⁶⁹.

Alimpana kuviossa 2 on laskentatekniikat, jotka ovat yksityiskohtaisia tilinpäätöksen laadintaperiaatteista johdettuja menetelmiä. Koska IFRS asettaa pikemminkin periaatteet kuin yksityiskohdaiset säännöt, on sen vaikutusta laskentatekniikoihin vaikea arvioida.

¹⁶⁶ IAS 39.13.

¹⁶⁷ KPL 5:2 § ja RATA 106.1.

¹⁶⁸ Pihlanto, P. 2003, s.10.

¹⁶⁹ Järvinen, R. ym. 1998, s. 56.

5.2 Haastattelut

15) Mitkä ovat suurimmat rahoitusinstrumenttien tarkastukseen vaikuttavat muutokset, kun verrataan IFRS:ää sekä nykykäytäntöä Suomessa (kirjanpitolain, osakeyhtiölain ja rahoitustarkastuksen mukaista sääntelyä)?

Haastateltujen mukaan tilintarkastajan haasteet lisääntyvät, kun yhtäkkiä pitää hallita valtava määrä (uutta) asiaa: ”sekin on vähän siinä ja siinä, pystyykö yksi henkilö hallitsemaan kaikkea. Mielestäni todennäköisesti ei. Tilintarkastajaa auttaa se, jos asiakas on hyvä näissä asioissa. Vielä vaikeammaksi menee, jos asiakas ei hallitse”. Haastatellut totesivat myös, että muutoksia joudutaan tekemään kaikkiin lakeihin (sekä kirjanpito- että osakeyhtiölakiin). IFRS:n tuoma muutos on kuitenkin haastateltujen mukaan suurin kirjanpitolain mukaiseen sääntelyyn nähden.

Yksittäisissä haastatteluissa muutoksina mainittiin oman pääoman laskelma¹⁷⁰ sekä muutokset oman ja vieraan pääoman jaottelussa¹⁷¹. Viittä seuraavaa asiaa pidettiin keskeisinä muutoksina useamman haastattelun kohdalla:

- 1) kaikki rahoitusinstrumentit merkitään taseeseen
- 2) käypien arvojen käyttö lisääntyy
- 3) kytketyt johdannaiset erotetaan pääsopimuksesta
- 4) taseesta poistaminen vaikeutuu
- 5) suojauslaskennan soveltamisedellytykset tiukkenevat

1) Rahoitusinstrumentit taseeseen

Haastateltujen mielestä suurimmat muutokset ovat käypien arvojen käytön lisääntyminen sekä kaikkien rahoitusinstrumenttien, mukaan lukien johdannaisten, merkitseminen taseeseen (nämä mainittiin kaikissa haastatteluissa). Tarkasti ottaen kaikkia määritelmän mukaan rahoitusinstru-

¹⁷⁰ Laskelma oman pääoman muutoksista on IFRS:n mukaan tuloslaskelmaan ja taseeseen verrattava erillinen laskelma. Suomessa se sisältyy liitetietoihin (Seppälä, T. ym. 2002, s. 4).

¹⁷¹ Osakeyhtiölaissa ei suoraan määritellä, mitä oma pääoma on. Oman pääoman ehtoisen sijoituksen tunnusmerkki OYL:n mukaan on sijoituksen takasijaisuus eli velkojen korot ja pääoman takaisinmaksu ovat sekä yhtiön toiminnan aikana että toiminnan loppuessa etuoikeutettuja (Airaksinen, M. & Jauhiainen, J. 1997, s. 306 ja 309). IAS 32.21:n perusteella oman pääoman ehtoisen instrumentin tunnusmerkki on se, ettei liikkeellelaskijalla ole sopimukseen perustuvaa velvollisuutta luovuttaa rahoitusvaroja instrumentin haltijalle. Esimerkiksi pääomalaina on takasijainen ja siten OYL:n mukaan omaa pääomaa, kun taas IFRS luokittelee kyseisen erän rahoitusvelaksi.

mentteihin kuuluvia sopimuksia ei kuitenkaan merkitä taseeseen¹⁷², mutta muutos on joka tapauksessa huomattava. Esimerkiksi johdannaisten maailmanlaajuiset markkinat vuonna 2002 olivat 128 tuhatta miljardia dollaria, eikä mikään tästä ole ollut näkyvissä eurooppalaisten yhtiöiden taseissa¹⁷³. Eräs haastatelluista totesikin, että ”muutos on suuri tietätyyppisissä yrityksissä, koska yhtäkkiä tasevolyyymi saattaa kasvaa todella paljon”.

2) Käyvät arvot

Vaikka saamisten, rahoitusvarojen ja velkojen käyvät arvot on huomioitu kirjanpitolaissa varovaisuuden periaatetta noudattaen¹⁷⁴, lisää IFRS niiden kohdalla selvästi ainakin mahdollisuutta käyttää käypiä arvoja. Tätä mahdollisuutta on lisätty entisestään joulukuun 2003 IAS 39 -muutosehdotuksessa, jonka mukaan yritys voi alunperin luokitella minkä tahansa rahoitusinstrumentin käypään arvoon arvostettavaksi. Muutosehdotuksessa on pyritty muutenkin selkiyttämään käyvän arvon käyttöä. Sen mukaan käypä arvo määritetään kuviossa 3 esitetyn hierarkian mukaisesti.

Kuvio 3. Rahoitusinstrumentin käyvän arvon määrittäminen (PwC 2004, s.23).

Voimassa olevan standardin mukaan noteeratut markkinahinnat ovat tavallisesti paras osoitus käyvästä arvosta, mutta käyvän arvon määrittämisessä voidaan käyttää myös erilaisia arviointime-

¹⁷² Esimerkiksi takaussopimus luokitellaan ehdolliseksi velaksi, jos se edellyttää maksujen suorittamista velallisen laiminlyödessä maksut niiden erääntyessä (ja velvoite ei ole vielä varmistunut). Vaikka kyseessä on määritelmän mukaan rahoitusinstrumentti, ei sitä merkitä IAS 39:n mukaan taseeseen, vaan esitetään IAS 37:n perusteella liitetiedoissa.

¹⁷³ View 2003:3, s. 7.

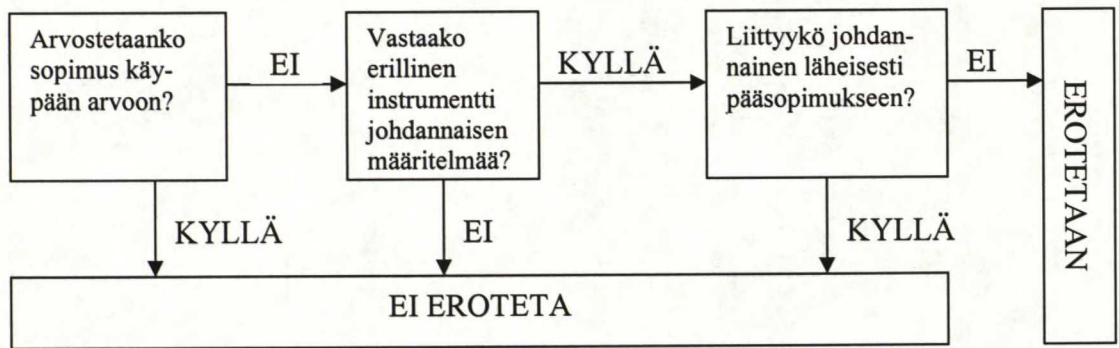
¹⁷⁴ KPL 5:2 §:n mukaan 1) saamiset merkitään taseeseen nimellisarvoon, kuitenkin enintään todennäköiseen arvoon. 2) Rahoitusomaisuuteen kuuluvat arvopaperit ja muut sellaiset rahoitusvarat hankintamenon suuruusina, tai jos niiden todennäköinen luovutushinta tilinpäätöspäivänä on sitä alempi, tämän määräisinä. 3) Velat merkitään nimellisarvoon tai, jos velka on indeksiin taikka muuhun vertailuperusteeseen sidottu, muuttuneen vertailuperusteen mukaiseen nimellisarvoa korkeampaan arvoon.

netelmiä¹⁷⁵. Muutosehdotuksessa hierarkia on esitetty selvemmin: 1) jos on olemassa aktiivisilla markkinoilla noteerattu hinta, sitä on käytettävä. Noteerattuja markkinahintoja ei kuitenkaan oikaista likviditeettisistä, minkä nykyinen standardi vielä mahdollistaa. 2) Mikäli markkinat eivät ole aktiiviset, käytetään erilaisia arvonmääritysmenetelmiä¹⁷⁶. 3) Silloin, kun oman pääoman ehtoisen instrumentin (listaamattoman osakkeen) käypä arvo ei ole luotettavasti määritettävissä, on viimeisenä keinona arvostaa se hankintamenoon vähennettynä mahdollisilla arvonalennuskirjauksilla.

3) Kytkeytyt johdannaiset

Kytkeytyt johdannaiset tulee IAS 39:n mukaan erottaa tietyissä tapauksissa pääsopimuksesta ja näin ollen ne täytyy tunnistaa. Haastatellut pitivät havaitsemista joissakin tapauksissa vaikeana. Eräs haastatelluista totesi, että *”rahoitusinstrumentteihin kytkeytyt johdannaiset löytää vielä suhteellisen helposti, mutta muihin sopimuksiin liittyvien löytäminen on kyllä työlästä. Kun yrityksissä ei välttämättä itsekään tiedetä, niin tilintarkastajan on silloin aika vaikeaa löytää”*. Kuvi-oon 4 on tiivistetty IAS 39.23:ssa asetetut ehdot kytkeytyn johdannaisten erottamiselle pääsopimuksesta.

Kuvio 4. Kytkeytyn johdannaisten erottaminen pääsopimuksesta.

Tulkintaa kuviossa edellyttää lähinnä viimeinen kohta eli sen arvioiminen, liittyykö kytkeyty johdannainen läheisesti pääsopimukseen. Tätä käsitellään IAS 39.24-25:ssä. Sen mukaan esimerkiksi lainaan kytkeytyn koronvaihtosopimuksen taloudellisten ominaispiirteiden ja riskien katsotaan liittyvän läheisesti pääsopimukseen, jolloin koronvaihtosopimusta ei eroteta pääsopi-

¹⁷⁵ IAS 39.99-100.
¹⁷⁶ Yleisesti hyväksyttyjä arvonmääritysmenetelmiä ovat mm. vastaavanlaisen transaktion viitehintä, kassavirtojen diskonttaus ja erilaiset optioiden hinnoittelumallit (PwC 2004, s.24).

muksesta eli lainasta. Toisaalta taas velkainstrumenttiin kytketty mahdollisuus vaihtaa velka omaksi pääomaksi (vaihtovelkakirjalainan vaihto-oikeus) ei liity IAS 39:n mukaan läheisesti pääsopimuksena olevaan velkainstrumenttiin ja näin ollen kytketty johdannainen on käsiteltävä kirjanpidossa erillään pääsopimuksesta.

4) Taseesta poistaminen

Rahoitusvarojen ja -velkojen poistaminen taseesta tapahtuu Suomessa yleensä juridisin perustein¹⁷⁷. IFRS edellyttää määräysvallan siirtymistä. Tämän arviointi on haastateltujen mukaan joskus vaikeaa. Eräs haastatelluista totesi, että *"kun juristit oikein kierosti kirjoittavat sopimuksia, niin on vaikea päätellä, milloin määräysvalta on menetetty"*. Uudessa standardiluonnoksessa poistamista taseesta arvioidaan kuitenkin ensisijaisesti riskien ja hyödyn siirtymisen perusteella ja vasta toissijaisesti määräysvallan perusteella¹⁷⁸. Erona lähestymistavassa on se, että voimassa olevassa standardissa lähtökohtana on määräysvalta, jota voidaan arvioida riskien ja hyötyjen perusteella¹⁷⁹. Voimassa olevan standardin mukaan siis määräysvalta ratkaisee tilanteessa, jossa määräysvalta on siirtynyt muttei välttämättä kaikki hyödyt ja riskit.

5) Suojauslaskennan soveltamisedellytykset

Suojauslaskennan soveltamisedellytyksistä on säädetty suomalaisessa normistossa ainoastaan luottolaitoksia ja sijoituspalveluyrityksiä koskevassa RATA:n ohjeistuksessa¹⁸⁰. Haastatteluissa mainittiin soveltamisedellytysten tiukkenevan IFRS:n myötä: *"suojauslaskennan kriteerit tulevat vaativimmiksi etenkin rahavirran suojauksessa"*¹⁸¹. Onhan ne suhteellisen tiukkoja olleet RATA:lla tähänkin asti, mutta kyllä ne vielä siitä tiukkenevat".

Suojauslaskennassa suurimmat muutospaineet tällä hetkellä kohdistuvat etenkin pankkien kannalta tärkeään makrosuojaukseen eli varoista ja veloista koostuvan nettoposition suojaamiseen korkotason muutoksilta. Ongelmana on se, että käyvän arvon suojausta on vaikea soveltaa nettoposition. Käyvän arvon suojauksessa suojattavasta riskistä johtuva suojauskohteen voitto tai tappio kirjataan suojauskohteen kirjanpitoarvon oikaisuksi¹⁸². Tämä aiheuttaa sen, että jossain tapauksissa saatetaan joutua oikaisemaan jopa tuhansien erillisten erien kirjanpitoarvoja, mikä

¹⁷⁷ Seppälä, T. ym. 2002, s. 5.

¹⁷⁸ PwC 2004, s. 35.

¹⁷⁹ IAS 39.35-38

¹⁸⁰ RATA 106.1

¹⁸¹ Rahavirran suojauksessa ennakoidun tapahtuman toteutumisen tulee olla erittäin todennäköinen IFRS:n mukaan, kun taas RATA:lla ei ole tästä mitään mainintaa. IFRS edellyttää myös yksityiskohtaisempaa dokumentointia.

¹⁸² IAS 39.153

vaatii paljon tietojärjestelmiltä. Standardiluonnoksessa onkin ehdotettu, että suojauksen voisi kohdistaa yksittäisten suojattavien erien (esimerkiksi 1000 erillistä lainaa) sijasta johonkin suojattavaan määrään (esimerkiksi 20 miljoonan euron edestä lainoja)¹⁸³.

6 YHTEENVETO JA JOHTOPÄÄTÖKSET

Tutkimuksessa käsiteltiin rahoitusinstrumenttien tilintarkastusta ja erityisesti sitä, miten tilintarkastajat Suomessa todentavat tiettyjä tilinpäätöskannanottoihin liittyviä IAS 39 –standardin ongelmakohtia. Kannanotot jaettiin tässä tutkimuksessa tilinpäätökseen merkitsemiseen ja arvostamiseen, minkä lisäksi käsiteltiin erikseen rahoitusinstrumenttien osalta tärkeää suojauslaskentaa. Tutkimuksen lopuksi tarkasteltiin vielä keskeisiä IAS 39:n nykykäytäntöön tuomia muutoksia lähinnä tilintarkastajan näkökulmasta. Tutkimuksen avulla saatiin hyödyllistä lisätietoa usean erityiskysymyksen osalta, joihin IFRS tai ISA eivät anna yksiselitteisiä ohjeita. Lisäksi saatiin tietoa myös tilintarkastajien mielipiteistä muutamasta varsinaisten tilinpäätöskannanottojen ulkopuolisesta kysymyksestä, kuten esimerkiksi suojauslaskennan ja johdannaisten taseeseen merkitsemisen vaikutuksesta tilintarkastusriskiin.

Tutkimus syventää osittain *Gniewosz*n ym. tutkimustuloksia antamalla mahdollisia selityksiä sille, miksei suojausinstrumentin ja suojattavan kohteen välinen käänteinen korrelaatio välttämättä ole tilintarkastajien mielestä tärkein suojauslaskennan soveltamisedellytys eikä suojauksen tehokkuuden arviointikriteeri, vaikka sitä on pidetty sekä teoriassa että nykyisin myös normeissa tärkeänä. Tämä saattaa johtua ensinnäkin siitä, että korrelaatiovaatimus ei välttämättä täyty silloin, kun suojausinstrumentin ja suojattavan erän suhteelliset arvonmuutokset ovat hyvin pieniä, vaikka suojaus muuten voitaisiin katsoa tehokkaaksi. Toiseksi, tilintarkastajalla on mahdollisuus todentaa suojauksen tehokkuus myös sopimusehtojen perusteella, koska jos suojauskohteen ja suojausinstrumentin keskeiset sopimusehdot ovat samat, on suojaus IAS 39.147:n mukaan todennäköisesti tehokas. Tämän perusteella voisi kuitenkin olettaa myös korrelaatiovaatimuksen täyttyvän todennäköisesti silloin, kun sopimusehdot ovat identtiset. Näin ollen sopimusehtojen pitäminen tärkeänä todentamisessa ei välttämättä tarkoittaisi sitä, ettei myös käänteinen korrelaatio olisi tärkeä arviointikriteeri, vaan pikemminkin juuri sitä, että korrelaatiovaatimuksen täytty-

¹⁸³ Thompson, S. 2003, s. 84 -85.

minen olisi mahdollista todentaa muutoin kuin laskelmien avulla. Toisaalta hieman ristiriitaisesti IAS 39.147:n kanssa IAS 39:n soveltamisohjeistuksen kysymyksessä 147-1 todettiin, ettei suojaus-
uksen tehokkuutta voida olettaa, vaikka suojausinstrumentin ja suojauskohteen pääasialliset ehdot olisivatkin samat. Tehokkuutta ei siis voitaisi olettaa pelkän dokumentoinnin perusteella ilman lisätestausta. Tämän tutkimuksen perusteella tilintarkastajat eivät kuitenkaan pitäneet lisätestausta aina välttämättömänä, mikäli sopimusehdot ovat täysin samat.

Tutkimus tukee tilintarkastajien näkökulmasta myös *Dietrichin ym.* tutkimusta, jonka mukaan ulkopuoliset arviot (sijoitusomaisuuden) käyvistä arvoista ovat täsmällisempiä kuin yritysten sisäiset arviot. Näin ollen *Barthin ja Clinchin* argumentti ulkoiseen arvioon liittyvän puolueettomuuden tuoman hyödyn menettämisestä arvonmäärittelyyn vaikuttavan sisäisen tiedon puutteen takia ei saanut kannatusta, vaan ulkopuolisia arvioita pidettiin todentamisen kannalta soveltuvimpina. Täytyy kuitenkin ottaa huomioon se, ettei ulkopuolinen merkitse samaa kuin puolueeton, mikäli ulkopuolisella tarkoitetaan henkilöä, joka ei ole tarkastuskohteen palveluksessa. Voihan ulkopuolinen asiantuntija olla muutoin riippuvainen tarkastuskohteesta, vaikkei kuuluisikaan sen henkilöstöön. Asiantuntija-arvion soveltuvuutta ei siis tulisi ratkaista pelkästään jaon ulkoinen / sisäinen perusteella, vaan paremminkin puolueettomuuden ja pätevyyden perusteella. Tässä tutkimuksessa on kuitenkin vertailtu ulkoisten ja sisäisten arvioiden välistä soveltuvuutta, koska tarkoituksena ei ollut selvittää sitä, mitkä ominaisuudet vaikuttavat soveltuvuuteen vaan sitä, liitetäänkö nämä ominaisuudet ulkoisiin vai sisäisiin arvioihin. Yrityksen hankkiman ulkoisen tai sisäisen arvion lisäksi tilintarkastuksessa on mahdollista käyttää joko tilintarkastusyhteisöjen sisäisiä tai ulkopuolisia asiantuntijoita apuna käypien arvojen tarkastuksessa. Kaikki tutkimuksessa haastatellut luottivat ensisijaisesti tilintarkastusyhteisöjen omin asiantuntijoihin. Näin ollen tilintarkastajat pitivät käypien arvojen tarkastuksessa soveltuvimpana tarkastuskohteen henkilöstön hankkiman asiantuntijan tekemää arvonmäärittystä, jonka tarkastuksessa on käytetty tilintarkastajan henkilöstöön kuuluvaa asiantuntijaa.

Tutkimus ei vahvistanut *Sapran* tutkimuksen ja IAPS 1012:n perusteella tehtyä oletusta, jonka mukaan suojauslaskenta ja johdannaisten merkitseminen taseeseen saattaisivat lisätä tilintarkastusriskiä. Vaikka haastateltujen mielestä suojauslaskentaan liittyi tilintarkastusriskiä lisääviäkin seikkoja, niin toisaalta se nähtiin jopa tilintarkastusriskiä pienentävänä. Tämä johtui haastateltujen mukaan siitä, että suojauslaskennan soveltamisen edellyttämä tarkka suojaussuhteen dokumentointi pakottaa yritykset miettimään paremmin riskienhallintapolitiikkaansa, jolloin saadaan parempi varmuus siitä, että tarkastuskohde käyttää johdannaisia ainoastaan ennalta määriteltujen

riskienhallinnan käyttöperiaatteiden mukaisesti. Toisaalta suojauslaskentaa pidettiin myös tilintarkastusriskiä lisäävänä, koska sen soveltaminen edellyttää erittäin tiukkojen kriteerien täyttymistä. Tällöin myös sisäiselle kontrollijärjestelmälle asetettavat vaatimukset tiukkenevat ja sen myötä tilintarkastajan työmäärä järjestelmän toimivuuden varmistamiseksi kasvaa. Suojauslaskentaa yksimielisempiä oltiin kuitenkin siitä, ettei johdannaisten merkitseminen taseeseen lisää tilintarkastusriskiä. Tutkimustulosta voidaan pitää siinä mielessä odotettuna, koska ovathan myös tilintarkastajat joutuneet viime vuosina osallisiksi väärinkäytöksiin, joita taseen ulkopuolisiin johdannaisiin on maailmalla liittynyt. Näin ollen tämänkaltaisen avoimuuden lisääntymisen voisi olettaakin tilintarkastajien mielestä mieluummin vähentävän kuin lisäävän tilintarkastusriskiä.

Haastateltujen mukaan keskeisimmät IAS 39:n Suomen nykykäytäntöön aiheuttamat muutokset, jotka vaikuttavat rahoitusinstrumenttien tarkastukseen, ovat käyvän arvon käytön lisääntyminen sekä vaatimus merkitä lähes kaikki rahoitusinstrumentit taseeseen. Lisäksi haastatellut pitivät huomattavina muutoksina kytkettyjen johdannaisten erottamista useissa tapauksissa pääsopimuksesta, rahoitusinstrumenttien taseesta poistamisen vaikeutumista sekä suojauslaskennan soveltamisedellytysten tiukkenemista. Haastatellut olivat myös sitä mieltä, että IFRS lisää tilintarkastuksen haasteellisuutta ja yksittäisen tilintarkastajan on vaikea hallita kaikkea sen sisältämää asiaa. Esimerkiksi käypien arvojen todentaminen saattaa vaatia sellaista syvällistä arvonmäärittelyn erityisosaamista, joka poikkeaa melkoisesti niistä tiedoista ja taidoista, joita tarvitaan tarkastuskohteen muiden liiketoiminnan osien tarkastamisessa. Toisaalta haastatteluissa todettiin myös, ettei kaikkien tarvitse osata kaikkea, koska toisiaan tukevaa osaamista löytyy tilintarkastusyhteisöjen sisäältä.

Tutkimuksen yleistettävyyttä heikentää haastateltujen pieni määrä. Toisaalta yleistettävyyttä parantaa se, että haastatellut olivat tilintarkastusyhteisöjen IAS 39 –asiantuntijoita, jolloin heidän mielipiteensä voisi olettaa edustavan hyvin koko yhteisön näkemystä tämän aihepiirin erityiskysymysten osalta. Yleistysten sijasta tutkimuksen tarkoituksena oli kuitenkin enemmänkin lisätä rahoitusinstrumenttien tilintarkastuksen ymmärrystä. Ymmärrystä pyrittiin syventämään lähinnä tiettyjen tilintarkastukseen vaikuttavien IAS 39:n ongelmakohtien avulla. Haastattelukysymyksissä käsitellyt ongelma-alueet jouduttiin vähäisen aikaisemman tutkimuksen takia valitsemaan subjektiivisesti, mikä heikentää tutkimuksen luotettavuutta keskeisimpien ongelmakohtien selvittäjänä. Toisaalta ennen haastattelukysymysten tekoa perehdyttiin huolella sekä IAS 39- että IAS 32 –standardeihin, joiden perusteella keskityttiin tärkeinä pidettyihin kysymyksiin hieman eri näkökulmasta kuin IAS 39:n soveltamisohjeistuksessa. Lisäksi haastatellut mainitsivat kysymys-

ten edustavan hyvin niitä ongelmakohtia, joita he ovat joutuneet työssään pohtimaan. Näin ollen tutkimuksessa käsiteltyjen kysymysten voisi olettaa olevan keskeisiä rahoitusinstrumenttien tarkastuksen kannalta. Kysymykset tehtiin syksyllä 2003 voimassa olleiden standardien mukaisesti ja uudistetut IAS 39 ja IAS 32 julkaistaan keväällä 2004. Osa muutosehdotuksista oli kuitenkin jo tiedossa haastatteluja tehtäessä ja niitä on kommentoitu kysymysten yhteydessä. Lisäksi luvussa 5 on esitetty tutkimuksen kannalta oleellisia myöhempiä muutoksia.

LÄHDELUETTELO

- Adams, J. & Montesi, C. (1995). *Major Issues Related to Hedge Accounting*, FASB.
- Airaksinen, M. & Jauhiainen, J. (1997). *Osaakeyhtiölaki*, WSOY, Porvoo.
- Arens, A. & Loebbecke, J. (2000). *Auditing – an Integrated Approach*, 8th Edition, Prentice Hall, New Jersey.
- Barth, M. "Fair Value Accounting: Evidence from Investment Securities and the Market Valuation of Banks", *The Accounting Review*, Vol. 69, No. 1, January 1994, s. 1-25.
- Barth, M. & Clinch, G. "Revalued Financial, Tangible and Intangible Assets: Association with Share Prices and Non-Market-Based Value Estimates", *Journal of Accounting Research*, Vol. 36 Supplement 1998, s. 199-233.
- Belkaoui, A.R. (1995). *Accounting Theory*, 3rd Edition, Academic Press Ltd, London.
- Black, F. & Scholes, M. "The Pricing of Options and Corporate Liabilities", *Journal of Political Economy*, May-June 1973, s. 637-654.
- Buchholz, R. (2002). *Internationale Rechnungslegung – Die Vorschriften nach IAS, HGB und U.S. GAAP im Vergleich*, Erich Schmidt –Verlag, Bielefeld.
- Copeland, T., Koller, T. & Murrin, J. (2000). *Valuation – Measuring and Managing the Value of Companies*, 3rd Edition, John Wiley & Sons Inc, New York.
- Dietrich, R., Harris, M. & Muller, K. "The reliability of investment property fair value estimates", *Journal of Accounting & Economics*, Vol. 30 (2001), s. 125-158.
- Dunbar, N. (2001). *Inventing Money – The story of Long-Term Capital Management and the legends behind it*, John Wiley & Sons Ltd, England.
- European Commission (2002). *Adoption of the Regulation requiring listed companies to use International Accounting Standards by 2005*, http://europa.eu.int/comm/internal_market/accounting/ias_en.htm, 8.10.2003.
- Fabozzi, F. & Modigliani, F. (1992). *Capital Markets: Institutions and Instruments*, Prentice Hall, New Jersey.
- Finnerty, J.D. & Grant, D. "Alternative Approaches to Testing Hedge Effectiveness under SFAS No. 133", *Accounting Horizons*, Vol. 16 No. 2, June 2002, s. 95-108.
- Gniewosz, G., Fargher, N. & Simnett, R. "Auditors' Assessment of Hedge Effectiveness", *International Journal of Auditing*, March 2001, s.3-19.
- Hankonen, R-L., Schön, S. & Parvikoski, H. (2002). *IAS 39 – syventävä artikkeli rahoitusinstrumenttistandardin soveltamisesta*, [www.kpmg.fi/palvelut/ifrs-palvelut/kpmg:n ifrs-artikkelit](http://www.kpmg.fi/palvelut/ifrs-palvelut/kpmg:n_ifrs-artikkelit), 16.2.2004.

HE 111/1992. Hallituksen esitys eduskunnalle laeiksi kirjanpitolain, osakeyhtiölain 11. ja 12. luvun sekä osuuskuntalain muuttamisesta.

Hiltzik, M. (2002). *Enron's Web of complex Hedges*, LA Times 31.1.2002, www.latimes.com/business/la-013102deriv.story, 8.2.2004.

Horsmanheimo, P. & Steiner, M-L. (2002). *Tilintarkastus: asiakkaan opas*, WSOY, Vantaa.

Hull, J. (2000). *Options, Futures, & other Derivatives*, 4th Edition, Prentice Hall, New Jersey.

Ingram, R.W. (1994). *Financial Accounting: Information for Decisions*, International Thomson Publishing, Cincinnati.

International Accounting Standards Board (IASB 2003 a). *IFRS –standardit 2003*, KHT-Media Oy, Helsinki.

International Accounting Standards Board (IASB 2003 b). *Exposure Draft of Proposed Amendments to IAS 32 Financial Instruments: Disclosure and Presentation & IAS 39 Financial Instruments: Recognition and Measurement*, www.iasb.org, 10.10.2003.

International Federation of Accountants (IFAC 2003). *International Standards on Auditing (ISA)* www.ifac.org/members/downloads/2003handbook.pdf, 10.10.2003.

Jalkanen, J. ”Miten IFRS muuttaa yritysten tilinpäätösinformaatiota?”, *KPMG:n IFRS-artikkelikokoelma*, kesäkuu 2003, s. 6-7.

Juettner-Nauroth, B. ”Problems associated with the Value-Relevance of Financial Derivatives according to IAS 39”, *SSE/EFI Working Paper*, No 2003:2, s. 1-24.

Jorion, P. (2001). *Value at Risk*, McGraw-Hill, 2nd Edition, New York.

Järvinen, R., Prepula, E., Riistama, V. & Tuokko, Y. (1998). *Uusi kirjanpitolainsäädäntö – kirjanpito ja tilinpäätös*, WSOY, Porvoo.

Kaisanlahti, T. ”Käypä hinta ja sijoittajien intressien yhdenmukaisuus”, *Tilintarkastus*, 5/2003, s.39-43.

Kauppa- ja teollisuusministeriö (KTM). ”IAS-sääntelyryhmän alustavat johtopäätökset IAS-asetuksen ja fair value –direktiivin soveltamisalasta”, *Tilintarkastus*, 2003:2, s. 49-51.

KHT –yhdistys (2003). *Tilintarkastusalan suositukset 2003*, KHT –Media Oy, Helsinki.

Klaassen, J. & Buisman, J. (1995). ”International Auditing” teoksessa *Comparative International Accounting*, toimittaneet Nobes, C. & Parker, R., Cambridge 1995, s. 440 – 451.

Koskinen, H.E. (1999). *Tilinpäätöksen lainmukaisuus ja tilintarkastuskertomus*, Finnpublishers Oy, Tampere.

KPMG (2003). *IAS käytännön esimerkein*, Edita, Helsinki.

- Laitinen, K. & Spolander, H. "IAS 39 –standardin vaikutukset riskienhallintaan", *Aviisori*, 2002:3, s.3-4.
- Lammi, E. & Parvikoski, H. "IAS 39 –rahoitusinstrumenttistandardin soveltaminen suojauslaskennassa", *View*, 2002:1, s.14-15.
- Leppiniemi, J. (1998). *Hyvä kirjanpito*, 7. painos, WSOY, Porvoo.
- Miles, M. & Huberman, A. (1994). *Qualitative Data Analysis – An Expanded Sourcebook*, 2nd Edition, Sage Publications, California.
- Moore, M. "Accounting for Financial Instruments under IAS: The European dimension", *Balance Sheet*, 2002:10, s. 20-23.
- Nelson, K. "Fair Value Accounting for Commercial Banks: An Empirical Analysis of SFAS No. 107", *The Accounting Review*, Vol. 71, No. 2, April 1996, s. 161-182.
- Nobes, C. & Parker, R. (2002). *Comparative International Accounting*, Prentice Hall, England.
- Pihlanto, P. "Meno-tulo –teoria IAS –maailman myllerryksessä", *Tilintarkastus*, 5/2003, s.9-14.
- PriceWaterhouseCoopers (PwC 2004). *Financial Instruments under IFRS: Revised IAS 32 and IAS 39*, www.pwc.com/ifrs, 9.2.2004.
- Rantanen, E. "Ernst & Young pyydysti suuria", *Talouselämä*, 13.6.2003, s. 14.
- RATA 106.1. Rahoitustarkastuksen määräys luottolaitoksen tilinpäätöksestä Nro 106.1, Dnro 20/420/98.
- Riistama, V. (1999). *Tilintarkastuksen teoria ja käytäntö*, toinen painos, WSOY, Porvoo.
- Räty, P. & Virkkunen, V. (2002). *Kansainvälinen tilinpäätöskäytäntö – IAS –raportointi*, WSOY, Porvoo.
- Sapra, H. "Do Mandatory Hedge Disclosures Discourage or Encourage Excessive Speculation?", *Journal of Accounting Research*, Vol.40 No.3 June 2002, s. 933-964.
- Seppälä, T. ym. "IAS ja Suomen kirjanpitonormisto – erot ja yhtäläisyydet", *Aviisori*, 1/2002, s. 3-5.
- Sterling, R. "The Going-Concern: An Examination", *The Accounting Review*, July 1968, s. 481-502.
- Storey, R.K. "Revenue Realization, Going-Concern, and Measurement of Income", *The Accounting Review*, April 1959, s. 232-238.
- SAS No. 92. "Auditing Derivative Instruments, Hedging Activities, and Investments in Securities" (Official Release), *Journal of Accountancy*, November 2000, s. 130-142.

Taylor, D. & Glezen, W. (1991). *Auditing: Integrated Concepts and Procedures*, 5th Edition, John Wiley & Sons, New York.

Thompson, S. "Financial Reporting: Macro hedging – IASB responds to concerns", *Accountancy*, October 2003, s. 84-85.

Tikka, M. & Haapaniemi, O. (1999). *Rahoitusinstrumentit – kirjanpito, tilinpäätös, verotus*, toinen painos, WSOY, Porvoo.

Troberg, P. (2003). *IAS ja kansainvälinen tilinpäätös*, Talentum, Helsinki.

View. "We have to tell it as it is – Sir David Tweedie Interview", *View*, 2003:3, s. 6-8.

Winograd, B. & Herz, R. "Derivatives: What's an Auditor to do?", *Journal of Accountancy*, June 1995, s. 75-78.

HAASTATTELUT

Ernst & Young Oy

Marja Tikka, KHT

Helsingissä 13.11.2003

KPMG Wideri Oy

Erja Lammi, rahoitusasiantuntija

Helsingissä 3.12.2003

PricewaterhouseCoopers Oy

Ulla Schadewitz, IAS 32 & 39 -asiantuntija

Helsingissä 16.12.2003

HAASTATTELUKYSYMYKSET

MERKITSEMINEN TILINPÄÄTÖKSEEN

- 1 a) Mitä voidaan pitää toistuvana kauppana arvioitaessa, kuuluuko erä kaupankäyntitarkoituksessa pidettäviin vai tilaisuuden tullen myytävissä oleviin rahoitusvaroihin?
- 1 b) Miten eräpäivään asti pidettävien sijoitusten osalta arvioidaan yrityksen vakaata aikomusta ja kykyä pitää sijoitus eräpäivään asti?
- 1 c) Minkä suuruista erää voidaan pitää vähämerkityksellistä suurempana verrattuna koko eräpäivään asti pidettävään sijoitussalkkuun?
- 2 a) Miten tilintarkastaja arvioi rahoitusinstrumentin tosiasiallista luonnetta?
- 2 b) Onko kytkettyjen johdannaisten tunnistaminen vaikeaa tilintarkastajalle?
- 3) Aiheuttaako erilaisten kirjaustapojen hyväksyminen ongelmia tilintarkastajalle (kirjaaminen joko selvityspäivän tai kaupantekopäivän perusteella)?
- 4 a) Miten tilintarkastaja todentaa rahoitusvarojen pois kirjaamista arvioidessaan sen, onko määräysvalta menetetty?
- 4 b) Miten määräysvaltaa arvioidaan, kun useammalla kuin yhdellä osapuolella on oikeuksia ja velvoitteita rahoitusinstrumenttia kohtaan eikä kenelläkään ole oikeutta myydä tai pantata sitä?
- 5) Mihin kohtaan tuloslaskelmakaavassa johdannaisinstrumenteista aiheutuneet voitot ja tappiot merkitään?
- 6) Miten tilintarkastaja arvioi sitä, onko rahoitusinstrumentti merkitty oikeaan paikkaan eli taseeseen vai taseen ulkopuolelle?
- 7) Onko ”sallitun lisäinformaation” esittäminen yksinomaan johdon päätettävissä vai ottaako tilintarkastaja siihen jotenkin kantaa?

ARVOSTAMINEN

- 8 a) Miten arvioidaan, onko rahoitusinstrumentin käypä arvo määritettävissä luotettavasti?
- 8 b) Tekeekö tilintarkastaja käypien arvojen tarkastuksessa itsenäisiä laskelmia / arvioidaanko asiakkaiden tekemiä laskelmia?
- 8 c) Miten tilintarkastaja arvioi arvonmäärittämenetelmän tarkoituksenmukaisuutta ja soveltuvuutta (jos esimerkiksi on olemassa useita vaihtoehtoisia menetelmiä)?
- 9 a) Otetaanko tilintarkastuksessa se huomioon, onko yritys käyttänyt arvonmäärittäksessä yrityksen sisäistä vai ulkoista arvioijaa?
- 9 b) Käytetäänkö tilintarkastuksessa ulkopuolisia tai tilintarkastusyhteisöjen omia asiantuntijoita apuna käypien arvojen tarkastuksessa?
- 10) Huomioiko tilintarkastaja sen, miten markkinoiden aktiivisuus vaikuttaa arvonmäärittäsmallien avulla laskettuihin käypiin arvoihin? Entä arvioiko tilintarkastaja johdon arvonmäärittäsmalliin valitseman informaation relevanttiutta?
- 11) miten tilintarkastaja käytännössä arvioi takauksen kaikkien mahdollisten tulemien todennäköisyyttä?

SUOJAUSLASKENTA

- 12 a) Miten tilintarkastaja arvioi suojauslaskennan soveltamisedellytyksiä ja tehokkuutta?
- 12 b) Mikä on hyväksyttävä tehokkuuden taso (käänteinen korrelaatio)?
- 12 c) Arvioidaanko korrelaatiota periodikohtaisesti vai kumulatiivisesti?
- 13) Miten tilintarkastaja arvioi sitä, voidaanko liiketoimea pitää ennakoituna?
- 14 a) Lisääkö suojauslaskenta tilintarkastusriskiä?
- 14 b) Lisääkö johdannaisten merkitseminen taseeseen tilintarkastusriskiä?

VERTAAMINEN NYKYKÄYTÄNTÖÖN

- 15) Mitkä ovat suurimmat rahoitusinstrumenttien tarkastukseen vaikuttavat muutokset, kun verrataan IFRS:ää sekä nykykäytäntöä Suomessa (kirjanpitolain, osakeyhtiölain ja rahoitustarkastuksen mukaista sääntelyä)?